

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет економіки та управління

Кафедра економіки та економічної теорії

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**Опорний конспект лекцій
з дисципліни**

**для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальності 051 Економіка**

Тернопіль
ЗУНУ
2023

Опорний конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень» /
Укладачі: В. В. Козюк, О. П. Шиманська; Відп. за випуск д.е.н., професор
В. В. Козюк. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 79 с.

Укладачі: ***Козюк Віктор Валерійович,***
доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
економіки та економічної теорії ЗУНУ;
Шиманська Оксана Петрівна,
кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри еко-
номіки та економічної теорії ЗУНУ.

Рецензенти: ***Кирич Наталія Богданівна,***
доктор економічних наук, професор, професор кафедри
менеджменту та адміністрування Тернопільського націо-
нального технічного університету імені Івана Пулюя
Микитюк Петро Петрович
доктор економічних наук, професор, професор кафедри
менеджменту, публічного управління та персоналу ЗУНУ

**Відповідальний
за випуск:** ***Козюк Віктор Валерійович,***
доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
економіки та економічної теорії ЗУНУ

Затверджено
на засіданні кафедри економіки та економічної теорії ЗУНУ
(протокол № 1 від 29 серпня 2023 р.)

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Тема 1. Загальнометодологічні питання розвитку науки та наукового пізнання.....	5
Тема 2. Методологічні засади наукового пізнання.....	11
Тема 3. Характеристика наукової методології та методів дослідження: <i>загальнонаукові методи дослідження</i>	17
Тема 4. Характеристика наукової методології та методів дослідження: <i>спеціальні методи наукових досліджень</i>	23
Тема 5. Академічна доброчесність та академічне письмо.....	31
Тема 6. Інформаційне забезпечення наукових досліджень.....	41
Тема 7. Тематика наукових досліджень і оформлення їхніх результатів.....	49
Тема 8. Методика викладання економічних дисциплін.....	61
Рекомендована література.....	77

ПЕРЕДМОВА

Процес підготовки магістрів з економіки в Західноукраїнському національному університеті передбачає окрім опанування професійними знаннями та навичками формування компетентностей щодо проведення наукових досліджень й оформлення їх результатів, а також навичок викладача, які б сприяли зростанню фахівців із синтезованими знаннями й уміннями, що адекватні кваліфікаційним вимогам, які до них висуваються.

Завдання вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень» полягають в:

- ознайомленні студентів з сучасними методологічними концепціями, основами методології наукового пізнання та методикою наукових досліджень;
- формуванні цілісного уявлення про науково-дослідницький процес;
- освоєнні навичок формування і використання усвідомленої методологічної позиції наукового дослідження;
- вдосконаленні вмінь у: сфері наукових досліджень, здійсненні пошуку, доборі й опрацюванні наукової інформації, точному формулюванні мети, завдань та висновків дослідження.

Вагомою складовою курсу є розгляд питань методики викладання економічних дисциплін, що сприятиме розширенню не лише компетентностей майбутніх магістрів з економіки, а й можливостей їх подальшого працевлаштування.

Дисципліна «Методологія наукових досліджень» покликана сформувати компетентності фахівця зі здатністю генерувати нові ідеї, діяти на основі етичних міркувань (мотивів), проводити дослідження на відповідному рівні, використовуючи сучасні інформаційні технології, методи та прийоми дослідження економічних та соціальних процесів, застосовувати основи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі у закладах вищої освіти.

Програмними результатами вивчення дисципліни відповідно є: вміння формулювати, аналізувати, синтезувати рішення науково-практичних проблем, планувати та виконувати наукові / прикладні дослідження, робити обґрунтовані висновки та презентації за їх результатами, аргументувати свою думку, здійснювати викладацьку діяльність у закладах вищої освіти, розробляти навчально-методичні матеріали, дотримуватись принципів академічної доброчесності.

Тема 1.

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

- 1.1. Поняття науки та підходи до визначення її предмету
- 1.2. Генезис наукових форм пізнання та історія розвитку науки
- 1.3. Функції науки в суспільстві
- 1.4. Наукові парадигми та їх зміна

1.1. Поняття науки та підходи до визначення її предмету

Наука – це сфера дослідницької діяльності, спрямованої на створення нових знань про природу, суспільство, мислення. Нові знання як форма існування наукового пізнання передбачає, що наука створює нові одиниці інформації, які становлять достатньо цілісну систему та відображають можливості її практичного застосування.

У більш широкому розумінні наукою можна визнати суспільний інститут, до складу якого належать:

умови та історичний характер створення нових знань;

вчені, як окрема суспільна група, для яких наукова діяльність є професійною;

наукові установи, які є формою організаційної єдності процесу наукової діяльності;

понятійний та категоріальний апарат, спеціальні методи дослідження, знакові системи накопичення, зберігання та передачі нових одиниць знань;

системи наукової інформації, доступ до неї та процес її поширення.

До визначення об'єкту, на який спрямовується наукова діяльність, існують декілька підходів. Перший підхід – *історичний*, згідно якого існує певна тенденція застосовувати максимально наближений до об'єктивного дослідницький процес щодо усієї гами явищ та подій, що належать до реальності повсякденного досвіду людини. Саме в рамках даного підходу сформувався поступовий поділ дослідницької діяльності на: природознавство; суспільствознавство; природничі науки; філософію; методологію тієї чи іншої дослідницької сфери. Фактично в рамках даного підходу зберігається часткове ототожнення між інтелектуальною діяльністю, спрямованою на створення нових знань, та інтелектуальною діяльністю щодо обґрунтування певних трансцендентних форм існування. Зокрема, найбільш чітко дана проблема простежується щодо зв'язку між такими поняттями як наука та філософія.

Другий підхід – *позитивістський*. Згідно позитивістського підходу наукою може вважатися та інтелектуальна активність, яка спрямована на пізнання конкретно чуттєвих явищ. Тобто, згідно позитивізму неможливо пізнати сутність речей, наука повинна обмежитись виключно їх описом, інакше вона перетвориться у спекулятивну філософію, або метафізику. В рамках неопозитивізму сфера наукового пізнання поширюється, окрім опису явищ, ще й на логічні та мовні структури, у яких здійснюється інтелектуальна активність загалом, чи наукове й філософське дослідження. Перевагою позитивістського підходу є те, що в його рамках було чи не вперше визнано, що неможливо досліджувати сутності. Сутності не даються нам у безпосередньому досвіді, відповідно поняття про них не можуть мати об'єктивне підґрунтя і завжди будуть обтяжені суб'єктивістськими уподобаннями дослідника. А це робить такі дослідження ненауковими. Недоліком даного підходу є те, що без пізнання сутності явищ неможливо скласти узагальнену картину такого явища, його історичний контекст, форму прояву, методологію дослідження, зв'язки з іншими явищами тощо.

Таку прогалину заповнює *есенціалізм*. Згідно есенціалізму, наукове пізнання і полягає у з'ясуванні сутності явища, а не у обмеженні його описом та систематизацією розрізнених фактів. Фактично есенціалізм набагато більшою мірою властивий історичному підходу до визначення об'єкту науки.

Сучасний підхід інтегрує есенціалізм та позитивізм. Це породжує ситуацію, коли об'єкт науки та сама наука стає певною конвенціональною сферою. Останнє обумовлено тим, що наукова діяльність перетворюється на суспільний інститут і не може розвиватись ізольовано від суспільних тенденцій та у відриві від економічних, соціальних, моральних та інших запитів. Це породжує ситуацію, коли, з одного боку, наука як явище і вид діяльності інтегрує у собі переваги есенціалізму та позитивізму, а, з іншого боку, – предмет науки визнається відповідно до пануючого бачення науковою спільнотою того, чим наука є, а чим наука не є.

1.2. Генезис наукових форм пізнання та історія розвитку науки

Наукова форма пізнання зародилась у стародавніх Єгипті, Вавилоні, Індії та Китаї. Специфікою стародавньої науки можна назвати наступне:

- орієнтація гносеологічних зусиль на опис явищ природи;
- відсутність чіткої диференціації між науковою формою пізнання і магичною формою світосприйняття;
- наукове мислення дуже часто спиралось на роз'яснення окремих метафізичних аспектів релігійної доктрини.

Попри це, наукове мислення у Стародавньому світі було спрямоване і на розв'язання конкретних практичних завдань: архітектура, будівництво, меліорація, іригація, обґрунтування сівозміни, астрономія тощо.

З IV століття до нашої ери ознаки системного наукового мислення простежуються у дослідженнях мислителів Стародавньої Греції. Причому саме у Греції у той час відбувається відмежування власне наукового пізнання від міфології та релігії, а до традиційного кола предметів науки (тобто того, що пов'язане з господарською практикою людини) почало належати дослідження медицини, логіки, політики, економіки та хрестоматистики.

У добу раннього Середньовіччя відбулося певне згортання інтересу до наукової форми пізнання, що було обумовлено пануванням церкви та певною деградацією господарських форм економічної діяльності. Наприклад, якщо у добу рабовласницького Риму вже були сформовані товарні господарства, які потребували наукової організації праці, виробництва і його матеріального забезпечення, то в добу Середньовіччя панувала феодальна форма власності та натуральне господарство.

Інтенсифікація наукових досліджень припадає на 17-18 ст. У цей період відбувається становлення та розвиток мануфактурного господарства, відбуваються виявлення основних законів фізики та математики, астрономії, що в сукупності стало своєрідним проривом у сфері мислення та сприйняття світу (саме у цей період часу було розроблено теорію диференціального числення, відкрито закон всесвітнього тяжіння, була змінена пануюча за середньовіччя геоцентрична система на геліоцентричну тощо).

У 19 ст. відбувся своєрідний злам у розвитку науки. З одного боку, це пов'язано з низкою суспільних, економічних змін:

відбувся промисловий переворот, який став причиною затребування значного об'єктивного масиву даних у сфері природничих наук щодо розробки та виробництва машин та обладнання, наукового обґрунтування процесу добування та використання природних ресурсів;

складне машинне виробництво потребувало наукового обґрунтування виробництва та організації праці, що стало основою розвитку знань про суспільство та економіку. Саме у цей період часу економіка формується як наука. Виникає соціологія та політологія, розвивається методологія науки;

відбулася остаточна секуляризація науки, тобто повне унезалежнення наукового пізнання від церковних догматів. З одного боку, цьому сприяло становлення буржуазного капіталістичного суспільства, з іншого боку, це пов'язано з поширенням протестантизму;

прискореному розвитку науки почало сприяти суттєве підвищення освітнього рівня населення, формування систем початкової та університетської освіти, поширення писемності тощо.

Перемога наукової форми пізнання у цей період та суттєвий прогрес природничих наук призвів до виникнення своєрідного світогляду, який здобув назву *сцієнтизм* (від лат. *scientia* – наука, знання – переконання, що емпірична наука є найавторитетнішим світоглядом або найціннішою частиною людських знань, аж до виключення інших точок зору). Поширенню сцієнтизму також сприяла популярність нового на той час філософського вчення – *позитивізму*.

В середині 20 ст. відбувається подальше посилення ролі науки. З середини 1970-х рр. формуються нові теорії розвитку суспільства та науки (теорії постіндустріального, теорії інформаційного суспільства), в яких за наукою визначається визначальна роль у прогресі технологій, виробництва та поступу цивілізації. Це саме стосується ролі вченого у суспільстві (табл. 1.).

Таблиця 1

Типи цивілізації та роль науки

Тип цивілізації	Панівний вид виробництва	Праця та її характер	Провідний тип власності
Аграрна	сільськогосподарське	ручна	земельна
Індустріальна	промислове	машинна	промислова
Постіндустріальна (інформаційна)	інформаційне	інтелектуальна	інтелектуальна

1.3. Функції науки у суспільстві

Виокремлення науки у своєрідний суспільний інститут та функціонування науки у суспільній сфері призводить до того, що наукова діяльність перестає бути надбанням виключно індивідуальної праці. Як наслідок, наукова діяльність та наука як така починають виконувати важливі суспільні функції. Функції науки формувались історично і відображають як рівень розвитку самої науки, методології наукових досліджень, характер методів наукового пізнання, так і роль науки в суспільстві та економіці. До таких функцій можна віднести:

описова. Дану функцію можна вважати історично першою. Вона виникла разом із становленням науки і відображає те, що останнє є нагромадженням окремих фактів та їх описом через систематизацію;

систематизуюча. Дана функція впливає з розвитку описової функції, коли нагромаджується достатньо значна кількість фактів, які не можуть бути ефективно описані, а потребують цілеспрямованої систематизації. Систематизація передбачає певний критерій її здійснення та є кроком у бік застосування абстрактних методів аналізу – для визначення та обґрунтування критерію (в даному випадку);

гносеологічна. Ця функція з'являється в умовах прогресу науки та переходу від описової функції до потреби та необхідності з'ясування сутності явищ та процесів, які є об'єктами наукового пізнання;

методологічна. Виконання наукою методологічної функції з'являється тоді, коли має місце достатньо високий рівень розвитку науки та видової і предметної диференціації знань. Внаслідок цього з'являється необхідність обґрунтування використання методів наукового пізнання у тих чи інших царинах науки з метою отримання якомога більш об'єктивного знання;

інформаційна. Оскільки наука є створенням нових одиниць знань, то їх функціональне використання можливе тільки тоді, коли вони набувають відпо-

відного інформаційного характеру. Саме у забезпеченні функціонального використання та поширення нових знань полягає інформаційна функція науки;

прогностична. Дана функція з'являється в умовах високого розвитку науки та організації суспільства, коли з міркувань суспільного прогресу та соціально-економічної стабільності є необхідним отримання чітких та достовірних прогнозів розвитку систем, у яких описуються усі без винятку аспекти реальності, які перетинаються зі спектром життя та функціонування людини;

виробнича. Зміст цієї функції полягає у тому, що в умовах, коли інформація стає виробничим фактором, створення нових одиниць інформації через наукову діяльність також стає невід'ємним елементом процесу виробництва. Наука стає функціональним елементом усіх аспектів економіки.

1.4. Наукові парадигми та їх зміна

Тривала історія розвитку науки поставила питання про те, що лежить в основі самого процесу розвитку. В даному випадку існує два основних погляди:

перший полягає у тому, що в основі розвитку науки є співставлення історично перших теорій та гіпотез з новими даними. Прогрес в дослідницьких методах та методах спостереження за дійсністю, нагромадження нових фактів тощо є факторами, які дозволяють забезпечити таке співставлення. Як наслідок, виживають ті теорії та концепції, які впродовж максимально можливого проміжку часу зберігають свою відповідність новим фактам та адекватно описують реальність, включно із неперервним надходженням нових фактів й удосконаленням знань стосовно інтерпретації старих фактів. В даному випадку, прогрес та розвиток науки асоціюється із внутрішнім розвитком самої науки;

другий, – у тому, що наука є суспільним інститутом, а не інтелектуальним надбанням «робінзонів» від науки, внаслідок чого зміна одних теорій іншими та розмежування на вірні та невірні наукові положення не відбувається автоматично.

В основі другого погляду знаходиться так звана теорія парадигм Т. Куна. Згідно нього, парадигма – це: А) сукупність наукової спільноти, що сповідує спільні ідеї та переконання, цінності; Б) застосування спільних методик дослідження; В) методології наукового пізнання, які перетворюються на аспект наукових цінностей; Г) схильність людей практичного спрямування до інтеграції ідей тієї чи іншої теоретичної належності. Як наслідок, парадигма є ширшим поняттям, ніж теорія, оскільки виходить за межі власне науки і стає усупільненою формою існування наукового пізнання.

З даної точки зору, розвиток науки не описується зміною старих (неправильних/некоректних) теорій новими (більш правильними, коректними/простішими/елегантними), а відбувається шляхом зміни наукових парадигм. В основу динаміки наукових парадигм покладений наступний механізм:

А) припустимо, що в момент X панує певна наукова парадигма, в межах якої панівна теорія та методологія спроможні пояснити абсолютну більшість фактів та явищ. У цей момент теорія практично повністю адекватно відображає

реальність (інтерпретація якої також є продуктом теорії). Але спостерігається поступове нагромадження фактів, які не вписуються у дану наукову парадигму, або ж теорія не в стані їх адекватно описати;

Б) подальше нагромадження таких фактів призводить до окремих спроб їх аналізу з допомогою нових теоретичних підходів та методів, які виходять за межі пануючої парадигми;

В) нові теоретичні підходи починають поширюватись не тільки на ті факти, які не можуть бути пояснені пануючою парадигмою науки, але й на ті, які нею пояснюються;

Г) в результаті перемагає та теорія, яка спроможна найповніше описати усі аспекти реальності і звести це до цілісної системи;

Д) оскільки все ще спостерігається широка прихильність до старої парадигми, то остаточна перемога нових теорій затримується в часі допоки вона не здобуде відповідного суспільного визнання, яке не завжди співвідноситься з характером розвитку науки;

Е) поступове здобуття суспільної прихильності новими теоретичними підходами призводить до того, що вони оформляються у нову парадигму і так далі.

З цього випливає, що справжній розвиток науки не залежить від якихось внутрішніх законів розвитку самої науки, а дуже часто є випадковим та алогічним.

Тема 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

- 2.1. Загальнофілософські засади наукового пізнання (раціоналізм, емпіризм, гносеологічний анархізм)
- 2.2. Базові методологічні підходи економічної науки (апріоризм, ультра-емпіризм, інструменталізм)
- 2.3. Сучасні методологічні альтернативи: системне моделювання, методологічний плюралізм

2.1. Загальнофілософські засади наукового пізнання (раціоналізм, емпіризм, гносеологічний анархізм)

Як показує розвиток економічної науки, зародження та генезис філософії науки, або науки про метод та характер наукової динаміки, відбувся дещо пізніше, ніж саме наукове пізнання у царині економіки. Важливість даного явища випливає з того, що *методологія економічної науки* сформувалась практично ще до того, як виникла філософія науки. Між першою та другою в контексті її зародження була суттєва відмінність, яка зводиться до проблеми того, що повинно домінувати або бути визначальним критерієм істини: логічно побудована теорія, що виводиться апріорно стосовно фактів економічної реальності, чи теорія, яка будується, виходячи із узагальнення фактів та їх систематизації. У самому простому філософському контексті дана дилема зводить до протистояння *раціоналізму* та *емпіризму*, або ж до того, що повинно бути в основі економічного пізнання: дедукція чи індукція.

В даному контексті можна виділити три провідні філософсько-методологічні течії: *раціоналізм*, *емпіризм* та *методологічний анархізм*.

Зміст *раціоналізму* зводиться до наступного. Всезагальність та необхідність як ознаки достовірного знання не можуть бути виведені з досвіду та його узагальнень. Вони можуть бути виведені тільки з розуму, або тих понять, які розглядаються як іманентно властиві розуму. Досвід, або емпіричні факти, не можуть бути основою всезагальності знання, оскільки принципово не зводяться до цілісної картини. Розвиток раціоналізму як філософської основи економічної науки має наступне підґрунтя. По-перше, успіх раціоналізму як методології математики та математичних природничих наук у 17-18 ст. виступив прикладом, з допомогою якого почали будуватися теорії для опису економічних явищ. По-друге, праці Ф. Кене, У. Петі, Д. Юма, А. Сміта, Д. Рікардо тощо здебільшого були написані в дусі раціоналістичної методології. Саме з точки зору звертання

класиків політекономії до раціоналістичної методології послугувало передумовою його популярності. Так само він є провідною методологією практично усієї неокласики, яка оперує такими абстрактними поняттями як рівновага, максимізація корисності, гранична корисність, рівноважна ціна, добробут тощо. При цьому, спостерігається наступна закономірність: окремі раціоналістичні положення класичної та неокласичної теорії не можуть бути зведені до факту реального життя, а будуються на так званих очевидних даностях. В даному випадку, в основу побудови теорії береться аксіома, яка сприймається як очевидний факт і не потребує доведення.

Суттєвою перевагою раціоналістичної методології є те, що вона намагається обґрунтувати ті чи інші положення безвідносно до конкретно-історичного набору фактів і не зводить теоретичні висновки до відповідності окремим фактам, які є актуальними сьогодні, але немає жодної гарантії, що вони матимуть місце завтра. Звідси випливає, що індуктивна логіка неспроможна обґрунтувати перехід від розрізнених стверджень до узагальнюючих положень, тобто до наукових законів.

Емпіризм виступив протипологом раціоналізму. В основу емпіризму покладено принцип, що наукова всезагальність та істинність тієї чи іншої теорії може впливати із узагальнення фактів реальності з допомогою індуктивного пізнання. У середині 19-го – початку 20-го ст. емпіризм здобув новий імпульс розвитку у вигляді позитивізму та неопозитивізму. Основними постулатами позитивістського бачення науки є:

наукове знання повинно зводитися до сукупності чуттєвих даних;

дескриптивність – зведення усіх функцій науки до опису;

методологічний емпіризм — правомірність теорії перевіряється виключно з результатів перевірки у досвіді;

домінування формально-логічного аналізу, який повинен забезпечити цілісність наукового знання та який не зводиться до з'ясування сутностей.

Найбільш важливим елементом позитивістського бачення науки є теорія верифікації. Верифікація – це метод пізнання, згідно якого істинність будь-якого ствердження або знання повинна бути зведена до відповідності із конкретними чуттєвими даними. Розрізняється пряма верифікованість стверджень, які можуть бути напряму зведені до чуттєвого досвіду та непряма, згідно якої те чи інше положення логічно зводиться до того, яке можна верифікувати безпосередньо.

Водночас, принцип верифікації має суттєвий недолік, який полягає у тому, що з його допомогою неможливо визначити істинність того ствердження науки, яке в принципі не зводиться до чуттєвих даних. Проблемою застосування принципу верифікації також є те, що з його допомогою неможливо виявити причину того, чому факти можуть розходитись з положеннями теорії: тобто чи це стосується помилковості теорії, чи це стосується неадекватної інтерпретації фактів.

На зміну принципу верифікації Карлом Поппером було запропоновано принцип фальсифікації. Згідно нього, істинними є ті положення, які можна

спростувати, виходячи із невідповідності теорії фактам. Якщо згідно принципу верифікації істинними є положення, що відповідають фактам, то згідно принципу фальсифікації істинними є ті положення, у яких обґрунтовується невідповідність теорії фактам. Проблемою обох принципів є те, що встановлення невідповідності теорії фактам не є підставою для того, що та чи інша теорія виводиться з інструментарію науки, оскільки має місце парадигмальний спосіб отримання та функціоналізації знань.

Саме тому найбільш об'єктивним методом є відсутність чіткого наперед встановленого методу дослідження. Даний підхід був розроблений Полом Фейєрабендом і здобув назву *методологічного анархізму*. Згідно даного підходу в реальній дослідницькій практиці неможливо віддати перевагу тільки одному методу із суворою послідовністю. Використання одного методу і встановлення відповідності між теорією і фактом ще не засвідчує об'єктивного характеру такого знання, оскільки наперед невідомо, що би дав альтернативний підхід і як ми повинні інтерпретувати результат, або сам факт. Оскільки факт для операційного використання наукою проходить процес трансляції у знакову систему, якою оперує наука, або теорія, то внаслідок цього не може вважатися об'єктивним жоден з методів наукового пізнання. Звідси і випливає, що відсутність об'єктивності чогось одного (в даному випадку методу) робить використання усіх методів рівноцінними.

2.2. Базові методологічні підходи економічної науки (апріоризм, ультраемпіризм, інструменталізм)

Дискусії між раціоналізмом та емпіризмом позначились на появі двох базових методологічних концепцій економічної науки: *апріоризм* та *ультраемпіризм*, своєрідною врівноважуючою яких виступив *інструменталізм*.

Апріоризм. Даний методологічний вектор сформувався практично одразу із розвитком економічної теорії як цілісної науки, тобто з часу становлення класичної політекономії, і здобув найбільш суттєвого розвитку з середини 19 ст. В основі апріоризму перебуває так звана доктрина розуміння. Сутність цього зводиться до наступного:

будь-яка наука приходить до своїх результатів дедуктивним шляхом, коли теорія виводиться з обмеженого набору фундаментальних положень;

встановлення таких фундаментальних положень суттєво відрізняється у природничих та суспільних науках. Природничі науки можуть спиратися на індуктивне емпіричне знання, коли теорія виводиться із нагромадження фактів та організації спостережень за ними, тоді як суспільні науки можуть ґрунтуватися на умовиводах, які спираються або на очевидність, тобто аксіоматичність, або на інтроспекцію, або на внутрішнє бачення. У природничих науках доказ може спиратися на експеримент, тоді як проведення експерименту в економіці є доволі складним процесом, оскільки неможливо раз і назавжди контролювати “усі інші умови”.

Незважаючи на те, що переважна більшість класичних та неокласичних положень ґрунтуються на апіоризмі, дана методологія має свої обмеження. Це стосується того, що розвиток емпіричних методів, зокрема економетрії, дозволяє аналізувати довгострокові часові ряди, розширюються можливості обробки та інтерпретації даних, спостереження в економіці можуть мати математичну точність. Також недоліком апіоризму є те, що економічна теорія стає ефективною тоді, коли на ній базується економічна політика. А її побудова не можлива без вивчення та узагальнення емпіричних фактів. Як наслідок, економічні науки не можуть обійтись без емпіричної методології.

Ультраемпіризм. Дана течія зародилась у 1930-х рр. Основою ультраемпіризму є критика апіоризму та позитивістська доктрина у філософії. Основним змістом даного напрямку є:

якщо і існують певні економічні закони, які можуть бути виведені дедуктивно, то повинна бути їх досить обмежена кількість. Окрім цього, такі закони повинні мати конкретне емпіричне наповнення;

більшість дедуктивних положень не можуть вважатися науковими, якщо вони суперечать фактам. В даному випадку, такі положення поділяються на: *аналітичні*, *синтетичні* та *метафізичні*. *Аналітичні положення* – це ті, які є ствердженнями, що не пройшли процедуру емпіричного підтвердження. *Синтетичні положення* є основою фактуальних наук, зокрема економіки, оскільки вони є продуктом узагальнень фактів. *Метафізичні положення* – це ті, які не можуть бути зведені до конкретного чуттєвого досвіду, отже не можуть вважатися науковими;

базовими критеріями віднесення положення до розряду наукового повинні стати принципи верифікації та фальсифікації.

Основним недоліком ультраемпіризму є те, що за слідування його логіці теорія завжди буде відставати від поточної ситуації. Постійне звертання до відповідності припущень фактам означає відставання в часі, внаслідок чого втрачається прогностична роль науки. Так само проблемою є те, що набір фактів не може бути стаціонарним весь час, внаслідок чого суто емпіричні закономірності не можуть правити за основу виведення наукових законів.

Інструменталізм. Становлення даного методологічного вектора економічної науки розпочалось з публікації Мілтоном Фрідменом праці «Методологія позитивної економічної науки» у 1953 р. Згідно інструменталістського погляду ні апіоризм, ні ультраемпіризм не можуть бути виключними положеннями, на основі яких можуть ґрунтуватись наукові положення, особливо у царині суспільних наук. Основними ідеями даного напрямку є:

науковість та істинність того чи іншого положення зводиться до того, чи мають такі положення практичну значимість;

важливість практичної значимості наукового положення визначає, що те чи інше теоретичне припущення повинно співпадати з фактами. Без фактів, тобто без емпіричної перевірки, теорія є «аналітичною системою впорядкування». Водночас, застосування ув'язки «теорія – емпірична перевірка» може бути

поширене тільки на певний клас явищ, і не може повністю ототожнюватись із науковим законом;

емпірична перевірка тих чи інших припущень, на яких базується теорія, не завжди потрібна (чи можлива), а їх не реалістичність ще не є підтвердженням того, що висновок теорії є невірним;

істинними є ті теоретичні положення, використання яких дає можливість отримати прогнозований результат. В даному випадку мається на увазі, що критерієм істинності є співвіднесення прогнозу, що спирається на припущення чи теорію, з реальним станом речей. Внаслідок цього втрачається жорстка необхідність протиставляти апіоризм та емпіризм. Наукове пізнання відбувається у позитивістському дусі, але не спростовується і раціоналістичне підґрунтя;

теорія, щоб бути науковою, повинна бути певним узагальненням, абстрагованою від деталізованих обставин широкого набору фактів, але при цьому головною вимогою до неї є те, щоб вона працювала, тобто давала вірні передбачення.

Основними недоліками інструменталізму є: згідно нього декілька теорій, які однаково узгоджуються з передбаченнями, але є виключні за змістом, мають право на існування, що вносить елемент релятивізму (відносності) в наукове пізнання; якщо основна мета науки – адекватне передбачення, то цим мінімізується пояснююча роль науки, зокрема, створюються можливості оперувати так званими «чорними скринями», – прогалинами між гіпотезою та прогнозом; звертається увага, що важливим є емпірична перевірка припущень теорії, а не тільки самої теорії (що однак практично не використовується).

2.3. Сучасні методологічні альтернативи: системне моделювання, методологічний плюралізм

Незважаючи на простоту, очевидність та економічність інструменталістської методології, внутрішні її суперечності зумовили зростання популярності альтернативних методологічних засад дослідження, серед яких є системне моделювання та методологічний плюралізм.

Системне моделювання. В основу даного підходу покладено поділ, що його здійснили інституціоналісти, на формальні доктрини і доктрини, що описують реальність найбільш правдиво. Згідно даного підходу абсолютна більшість економічних законів та теорій, особливо тих, що стосуються неокласики є формальними моделями. Формальні моделі хоч і покликані описувати істини у їх надісторичності та всезагальності, але саме це суттєво віддаляє теорію від фактичного стану речей. На протигагу формальним методам була запропонована методологія системного моделювання, що спирається на доктрину холізму (тобто коли ціле є більшим, ніж сума частин, що складають таке ціле). Основними рисами системного моделювання є:

заперечення ефективності формальних теорій для описання явищ конкретної дійсності. Аналіз фактів повинен відбуватись з урахуванням усіх складових, а не виключно найбільш значимих;

системна модель покликана описати та пояснити конкретний випадок, а не дати виключно прогноз;

загальні закони та категорії завжди є вужчими за конкретну реальність, яка розвивається за ознаками живого організму, внаслідок чого потребує всебічного аналізу;

для побудови системної моделі необхідною є максимально можливий підбір елементів – її складових, взаємозв'язок між якими є багатосторонній і не каузальний.

Даний підхід дозволив здійснити аналіз конкретних випадків у суспільних науках, а також дозволив пояснити ті явища, які випадають за пояснювальні межі тієї чи іншої провідної економічної парадигми. Але основною проблемою системного моделювання є те, що:

неможливо точно сказати скільки складових повинна мати системна модель, внаслідок чого таку кількість можна змінювати до нескінченності, приходячи кожного разу до інших результатів;

в системних моделях важко знайти логічну помилку, оскільки вона спирається на емпіричний матеріал. Але і формальні, і системні моделі можуть спиратися на один і той самий фактаж і приходити до протилежних висновків;

неможливо побудувати системну модель, яка була б застосована у інших випадках, окрім тих, які призвели до її створення, внаслідок чого вона має незначне прогностичне значення.

Методологічний плюралізм. Даний погляд також спирається на критику емпіризму та раціоналізму, але на відміну від системного моделювання не заперечує їх. Згідно такого бачення, дискусії про методологію взагалі є неважливими, а найбільш важливим є те, як та чи інша доктрина може бути втілена у життя. З цього випливає, що критерієм істини є не стільки сама теорія чи парадигма, а те, чи береться вона на озброєння на практиці і чи дає така практика прийнятний результат. Звідси випливає, що практичне застосування теорії випадає за межі самої теорії, а спирається на те, як її популяризували чи донесли до широкої суспільної аудиторії зацікавлені особи. Як наслідок, побудова теорії та науковий висновок може спиратися на будь-яку методологію водночас, незалежно від того, чи це є раціоналізм чи емпіризм, а методи дедукції та індукції є однаково важливі.

Тема 3.

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ: ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Загальнонаукова та конкретнонаукова методологія

3.2. Класифікація методів наукових досліджень

3.3. Характеристика найбільш поширених методів наукових досліджень

3.1. Загальнонаукова та конкретнонаукова методологія

Структура методології наукового пізнання складається з трьох складових. Це *загальнофілософська, загальнонаукова та конкретнонаукова методологія*. Так, *загальнофілософська методологія* (раціоналізм, емпіризм, методологічний анархізм) є вищим рівнем методології науки. Вона визначає загальний вектор стратегії побудови наукового пізнання, з'ясування сутності явищ, виявлення принципів взаємодії речей та принципів рис наукового дискурсу.

Загальнонаукова методологія використовується практично у більшості наук і охоплює більш конкретний вимір наукового дослідження, відображаючи нерозривний зв'язок гносеологічної роботи з предметом та об'єктом дослідження. До загальнонаукових методів можна віднести наступні:

історичний. Зміст історичного методу полягає у тому, що досліджувані явища розглядаються в їх динаміці за досить тривалий проміжок часу. Поведінка предмету дослідження впродовж тривалого періоду дозволяє побачити його багатогранність, виявити загальні та спорадичні елементи такої поведінки, відокремити суттєве від випадкового. Історичний метод дозволяє охопити не тільки сам предмет наукового пізнання, але й конкретні історичні умови зародження предмету та його еволюції, вже існуючих теоретичних поглядів на нього та характер застосування в політиці чи практиці. Недоліком історичного методу є абсолютизація ролі минулого для пояснення сучасного та прогнозування майбутнього;

термінологічний. Даний метод використовується для з'ясування вже існуючого відображення предмету досліджень з допомогою понятійно-категоріального апарату, з'ясування того, наскільки адекватним є таке відображення. Термінологічний підхід застосовується для розробки власних категорій;

структурно-функціональний аналіз. Зміст даного методу зводиться до того, що складне явище інтерпретується як складна структура, яка поділяється на складові елементи. Відповідно до виявлення функцій загальної структури та

співвіднесення ролі складових структури у реалізації її функції виявляються функції таких складових. Даний підхід дозволяє відобразити перебування предмету дослідження у статичі (з допомогою виявлення його структури) та у динаміці (з допомогою виділення функцій складових структури);

системний підхід. Даний загальнонауковий метод використовується при аналізі більшості явищ. Згідно нього, предмет дослідження інтерпретується як складна система, що має набір підсистем та елементів, а також зовнішнє середовище, в якому оперує дана система. Ознакою системного підходу є намагання аналізувати явище у його багатогранності та багатовимірності. При цьому, відбувається не стільки розкладання складного явища на елементи, а намагання аналізувати такі елементи у їх єдності, динаміці та взаємозв'язку між собою та зовнішнім середовищем системи. Згідно системного підходу властивості предмета дослідження виявляються, виходячи із з'ясування властивостей складових системи, властивостей структури, що об'єднує такі складові та характеру взаємодії між рівнями системи. В результаті системний підхід дозволяє побачити, що характер системи не визначається сумою характерів її складових. Важливим елементом системного підходу є використання однієї і тієї ж методології для аналізу системи в цілому та її складових елементів. Водночас, останнім часом системний підхід критикується та визначається як такий, що не може бути використаний при дослідженні гіперскладних явищ. Це пов'язано з тим, що такі надскладні явища не можуть задаватись як одна система, складові якої досліджуються з допомогою однієї і тієї ж самої методології. Тобто, системний підхід є методологічним інструментом лінійної парадигми, яка не спроможна адекватно відображати процеси, що не зводяться до розкладу на окремі елементи, які функціонують у лінійному часі. Розвиток так званої нелінійної парадигми призвів до усвідомлення необхідності розширення методологічних підходів при дослідженні складових одного явища;

когнітивний метод. Зміст даного методу полягає у тому, що згідно нього характер поведінки предмета досліджень визначається характером наших знань про нього.

Найнижчим рівнем в ієрархії наукової методології є *конкретнонаукові методи*. Вони є сукупністю ідей та специфічних методів конкретної науки, які використовуються для розв'язання конкретної наукової задачі, дослідницької проблеми. Це ті методи, які використовує дослідник безпосередньо.

Більш високим рівнем методології дослідження вважається синергетичний (synergetics; від грецького. син – «спільне» і ергос – «дія») підхід, який потребує максимально можливого врахування всіх аспектів проблеми в їх взаємозв'язку та цілісності, виділення головного та істотного, визначення характеру зв'язків між аспектами, властивостями та характеристиками. Синергетика ставить за мету пізнання загальних принципів самоорганізації систем, які є різними за своєю природою (від фізичних до соціальних), і мають такі властивості, як відкритість, нелінійність, нерівноважність, здатність підсилювати випадкові флуктуації. Синергетичний підхід у наукових дослідженнях характеризується складністю та багатогранністю, що виявляється у сукупності характерних для нього специфічних

категорій, зокрема таких, як: природна самоорганізація, само детермінованість об'єктів; неврівноважена динаміка, флуктуації, стан нестійкості; хаотичність процесів; відкритість систем, їх саморозвиток, самодетермінізм; нелінійність, біфуркаційність процесів; імовірність, випадковість, багатотомірність явищ; атракторність досліджуваних процесів. Синергетичний підхід є методологічною орієнтацією в пізнавальній і практичній діяльності, що передбачає застосування сукупності ідей, понять і методів у дослідженні й управлінні відкритими нелінійними самоорганізованими системами. Перспектива будь-якої відкритої нелінійної системи завжди є полівалентною, оскільки остання вирізняється цілісністю, є носієм різноманітних форм її потенційно можливих організацій. Якщо відкрита нелінійна система потрапляє в поле тяжіння певного атрактора (від лат. – притягувати), то вона неминуче еволюціонує до нього, тобто майбутнє системи зумовлено наявністю «структур-атракторів». Однак така зумовленість завжди часткова. Майбутнє будь-якої «складності, що еволюціонує» евентуальне (від лат. – випадкове), тобто відкрите випадку, завжди є недовизначеним, імовірнісним. Яка саме структура зі спектру можливих стане дійсною в момент її нестійкості, визначається не тільки наявністю структур-атракторів, а й випадковими флуктуаціями, хаосом на мікрорівні.

3.2. Класифікація методів наукових досліджень

Метод – це спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання.

В залежності від етапу дослідження методи поділяються на:

первинні. Це методи, що використовуються з метою збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування;

вторинні. Ті, які застосовуються при обробці інформації (систематизація, групування, порівняння тощо);

верифікаційні. До цих методів належать ті, з допомогою яких відбувається співвіднесення теоретичного припущення з фактами;

універсальні. Це методи, які використовуються на всіх етапах дослідження.

За характером методи поділяються на *кількісні* та *якісні*. *Кількісні* – методи, які передбачають оперування кількісним виміром явища. *Якісні* – ті, які покликані відобразити зміст явища, його природу та взаємодію з іншими явищами.

За способом реалізації методи поділяються на *логіко-аналітичні* та *дослідно-експериментальні*. Перші стосуються дослідження предмету без взаємодії із ним, тобто на основі інтелектуальної праці. Другі – передбачають взаємодію з предметом дослідження, створення штучних, наближених до реальності фактичних умов природної актуалізації предмету дослідження.

В залежності від характеру застосування методи поділяються на *загальні* та *спеціальні*. До загальних методів відносять: методи емпіричного дослідження, загальнонаукові методи; методи теоретичного аналізу. До спеціальних – ті, які мають досить вузьку специфічну сферу застосування.

За рівнем аналізу методи поділяють на *теоретичні* та *емпіричні*. До теоретичних методів належать: абстрагування; аналіз та синтез; структурно-генетичний; дедукція та індукція; ідеалізація; формалізація; моделювання; аксіоматизація. До емпіричних методів належать: експеримент; опитування; тестування; метод експертних оцінок; економетричні методи; факторний аналіз тощо.

3.3. Характеристика найбільш поширених методів наукових досліджень

Характеризуючи найбільш поширені методи наукових досліджень, слід більше уваги приділити саме теоретичним методам, оскільки саме вони є методологічною основою більшості емпіричних методів, особливо тих, які пов'язані з економетрією.

Абстрагування. Даний метод використовується при дослідженні найбільш суттєвих рис предмету, коли сторонні, або несуттєві риси відкидаються і не приймаються до уваги. Це дозволяє більш точно оперувати властивостями предмета досліджень, оскільки вони стають більш спрощеними.

Аналіз і синтез. Це методи розкладання цілого на частини (аналіз) і возз'єднання цілого із частин (синтез).

Дедукція та індукція. *Дедукція* – це метод, який відображає формулювання висновку чи ствердження на основі узагальнення властивостей предмету в цілому, коли такі властивості поширюються на його складові. Це саме стосується висновків щодо подібних за змістом явищ, коли виявленні властивості їх як родової сукупності поширюються на їх окремі одиниці. *Індукція* – протилежний процес, коли виявлення властивостей одного чи декількох явищ поширюються на усю сукупність явищ, об'єднаних родовою єдністю.

Ідеалізація. Це метод дослідження, коли на основі мислення конструюється абстрактний об'єкт з набором абстрактних властивостей, досягнення та відтворення яких у реальності неможливе, однак це суттєво би дозволило спростити процес дослідження. Дослідження поведінки ідеалізованих об'єктів потім переноситься на аналіз реальних об'єктів з поправкою на абстраговані властивості останніх.

Формалізація. Даний метод відображає процес фіксації найбільш суттєвих рис та властивостей предмету та його структури. Дана фіксація може набувати логічних, або математичних форм, які досліджуються самостійно і безвідносно до об'єкту формалізації. Тобто формалізація – це відображення структури об'єкта досліджень в знаковій формі за допомогою штучних мов, наприклад математики.

Моделювання. Моделювання – це відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, який спеціально для цього створюється. Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє дослідження та поведінка за об'єктом не можливі або неефективні. При цьому найбільш важливим є відтворення у моделі найбільш суттєвих рис об'єкту, що досліджується. Це відбувається на основі подібності фізичних характеристик чи функцій, чи на основі математичної тотожності в поведінці об'єкта і моделі.

Аксиоматизація. Даний метод використовується тоді, коли вихідним пунктом умовиводу є очевидна даність, яка не потребує ніякого іншого доведення.

Виходячи загалом з предмету даної теми, визначальною особливістю загальнонаукових прийомів є їх універсальність. Вони включені до процесу наукового пізнання у всіх його сферах. Попри загальнонаукові прийоми дослідження (спостереження, аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, логічне рішення, абстрагування, перехід від абстрактного до конкретного, моделювання), кожна розвинена наука використовує свої особливі прийоми, які впливають з того чи іншого розуміння сутності її об'єкту. Тому, найчастіше, в особливу категорію виділяють конкретно-наукові або спеціальні прийоми (табл. 2).

Таблиця 2

**Класифікаційні ознаки прийомів (методів)
дослідження економічних явищ і процесів**

Класифікаційний критерій	Прийоми (методи) дослідження
За принципом загальності	<ul style="list-style-type: none"> - загальнофілософські або загальнонаукові (якісні): аналіз і синтез, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного, узагальнення, індукція і дедукція, моделювання, спостереження, порівняння. Вони не дають числової характеристики явищ, що вивчаються, а тільки відповідають на питання, як досліджувати економічні процеси, визначають способи підходу до вивчення закономірностей; - спеціальні (кількісні): групування, аналіз рядів динаміки, індексний прийом, балансовий прийом, лінійне та опукле програмування, прийом колективних експертних оцінок, морфологічний прийом, прийом колективного блокноту.
За способом обробки інформації	<ul style="list-style-type: none"> - логічні: групування, порівняння, абсолютні, відносні та середні величини, аналіз рядів динаміки, індексний прийом, балансовий прийом; - математичні: статистичне моделювання, лінійне та опукле програмування, динамічне програмування, прийом вибірок, кореляційний аналіз, дисперсійний аналіз, моделі мережі, матричні моделі, прийом виробничих функцій, теорія масового обслуговування, матриця багатокритеріальної оптимізації, математична теорія ігор; - евристичні (творчі): прийом аналогій та асоціацій або синектичний метод, «мозкова атака» (brain storm), прийом опитування та контрольні питання, прийом колективних експертних оцінок, морфологічний прийом, прийом колективного блокноту.
За аналітичними завданнями, для вирішення яких застосовуються ті чи інші методи	<ul style="list-style-type: none"> - для розробки науково обґрунтованих типологічних групувань досліджуваних об'єктів та їх детермінант; - для підготовки і обґрунтування системи показників та вибору узагальнюючих; - для попереднього вивчення й якісної оцінки діяльності аналізованого об'єкту: порівняння, групування, розробка системи показників - побудова моделей з метою вивчення впливу груп факторів на узагальнюючі показники: багатофакторний аналіз, кореляція та регресія; - оптимізація економічних явищ: лінійне програмування, теорія масового обслуговування, теорія ігор.

Класифікаційний критерій	Прийоми (методи) дослідження
За етапом використання	<ul style="list-style-type: none"> - прийоми якісної характеристики (попереднє вивчення об'єкту): групування, порівняння, розробка систем аналітичних показників з застосуванням коефіцієнтного підходу та їх деталізація за місцем і часом формування; - прийоми кількісної характеристики (наступнє докладнє вивчення об'єкту): всі економіко-математичні та евристичні методи.
За можливістю формалізації дій	<ul style="list-style-type: none"> - формалізовані прийоми: математичні та статисти стичні методи; - не формалізовані прийоми, які базуються на логіці: експертні оцінки, морфологічні прийоми.
За принципом причинно-наслідкових зв'язків	<ul style="list-style-type: none"> - прийоми дослідження функціональних зв'язків: балансовий, елімінування, лінійне та опукле програмування, графічний прийом; - прийоми дослідження імовірнісних або стохастичних зв'язків: прийом головних компонент, кореляційно-регресійний аналіз.

Тема 4.

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ: СПЕЦІАЛЬНІ МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- 4.1. Статистичні методи аналізу як основа емпірично-орієнтованих досліджень
- 4.2. Традиційні прийоми аналітичного опрацювання інформації в економічних науках (прийом аналітичних групувань; порівняння; застосування відносних і середніх величин)
- 4.3. Елімінавання як прийом детермінованого факторного аналізу
- 4.4. Економіко-математичні методи аналізу як прийоми оптимізації показників

4.1. Статистичні методи аналізу як основа емпірично-орієнтованих досліджень

Одне з важливих завдань для дослідника полягає у вивченні спеціальних наукових методів пізнавальної діяльності, а також визначенні можливостей та меж їх застосування. Ці методи мають специфічний характер і вивчаються, розробляються та вдосконалюються в конкретних, спеціальних науках. Велике значення в сучасній науці набрали статистичні методи. Статистика, як наука, що вивчає закономірності процесів суспільного життя в конкретних умовах місця і часу, за допомогою певної системи категорій, понять і показників на основі масових даних дає цим процесам об'єктивне і точне числове вираження. В цьому її відмінна риса як науки, в цьому її особливість порівняно з іншими суспільними науками. Статистика забезпечує можливості вичення кількісної сторони масових суспільних явищ і процесів із врахуванням їх якісного змісту, місця і часу перебігу. Статистика дає об'єктивне зображення розвитку суспільних явищ в конкретних історичних умовах за допомогою таких наук як економічна теорія, математика, економіка, макроекономіка, інформатика та навіть філософія. Висновки цих наук статистика використовує для більш раціонального застосування статистичних методів дослідження.

4.2. Традиційні прийоми аналітичного опрацювання інформації в економічних науках (порівняння; прийом аналітичних групувань; застосування відносних і середніх величин)

До традиційних прийомів аналітичного опрацювання інформації в економічних науках відносять, насамперед, *прийом аналітичних групувань, порівняння, застосування відносних та середніх величин*.

Одним з основних логічних якісних прийомів, до якого звертаються на початковій стадії аналізу, є *групування*. Так само широко його застосовують у статистиці, проте існують принципи відмінності в його використанні під час здійснення аналізу економічних явищ та процесів (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння сприйняття методу групувань в статистиці та аналізі

Статистика	Аналіз господарської діяльності
Групування об'єктів спостереження виступають необхідною передумовою отримання змістовних, обґрунтованих середніх величин, що вірно описують досліджувані сукупності, тобто вони потрібні для узагальнення і типізації явищ	Групування слугують розкриттю змісту середніх величин, виявленню впливу окремих одиниць на ці середні, визначенню взаємозв'язків різних показників, об'єднаних встановленою метою дослідження

Групування – розмежування загальної кількості одиниць сукупності на окремі групи за однією або декількома істотними ознаками з метою систематизації матеріалу для аналітичного опрацювання. *Групування* – це основа обробки та аналізу цифрової інформації. В залежності від того, якими принципами керується дослідник, розділяючи сукупність на групи, можна зробити різні висновки. Тому в процесі утворення груп важливо дотримуватись єдиних наукових вимог. Встановити, до якої групи належить та чи інша одиниця загальної сукупності, можна на основі чіткого визначення суттєвих ознак, за якими повинно проводитися групування. Зазвичай користуються *атрибутивними* (якісними) та *кількісними* ознаками. *Атрибутивною* називається ознака, варіанти якої не мають кількісного виразу. Наприклад, юридична форма підприємства, місце його знаходження, професія працівника. *Кількісними* називають ознаки, варіанти яких виражаються числовою характеристикою або мірою. Прикладом такого роду ознак можуть слугувати стаж роботи, співвідношення залучених та власних коштів підприємства. Утворені групи повинні об'єднувати однорідні елементи сукупності (принцип подібності), а одна по відношенню до іншої повинні суттєво відрізнятися (принцип відмінності). Інакше групування втрачає сенс.

За допомогою групувань можна вирішувати такі завдання:

- виділення великих типів або класів явищ, визначення істотних відмінностей між ними та спільних ознак;
- вивчення структури якісно однорідної сукупності за певною ознакою;

• виявлення взаємозв'язків між явищами і показниками, що їх характеризують.

Відповідно до вищезазначених завдань групування поділяють на *типологічні, структурні й аналітичні*. При вирішенні конкретних завдань аналізу досить складно встановити межу між цими видами групувань. Так типологічні групування часто слугують основою вивчення структури сукупності, а остання – базою дослідження взаємозв'язків між ознаками. Групуваннями зручно користуватись для визначення залежності між окремими показниками діяльності підприємства. Аналітичні групування дозволяють розкрити зміст середніх величин та виявити причинно-наслідкові зв'язки між узагальненими значеннями економічних показників в межах якісно однорідних груп. При застосуванні цього виду групувань необхідно правильно обрати групову ознаку та задати інтервали розподілу сукупності. Тільки в цьому випадку буде забезпечено об'єктивність характеристики зв'язків і висновки аналізу матимуть практичне значення.

Методика побудови групування передбачає такі кроки:

1. Формулювання мети аналізу.
2. Збирання необхідної інформації про об'єкт аналізу.
3. Ранжування зібраної інформації за обраною ознакою.
4. Вибір інтервалу розподілу даних за умови групування за кількісною ознакою та поділ їх на групи.
5. Визначення середньогрупових показників за ознаками групування.
6. Аналіз отриманих середніх величин, визначення взаємозв'язку і пряму впливу факторів на результат.

Для проведення групування спочатку визначають кількість груп при однакових інтервалах за формулою:

$$n = 1 + 3.322 \lg N, \quad (1.1)$$

де n – кількість груп, N – кількість одиниць у сукупності.

Інтервал – це різниця між найбільшим та найменшим значенням ознаки в групі. Інтервали бувають відкритими, тобто без певної верхньої чи нижньої межі, та закритими. Для побудови інтервального ряду з рівними інтервалами визначають величину інтервалу:

$$h = (x_{\max} - x_{\min}) / n, \quad (1.2)$$

де x_{\max} , x_{\min} – відповідно максимальне і мінімальне значення ознаки в сукупності, яку досліджують.

Порівняння – зіставлення аналітичних показників з метою визначення загальних і специфічних ознак економічних явищ, тенденцій і закономірностей розвитку. Це один із найпоширеніших прийомів дослідження, який починається із зіставлення явищ, пошуку в них спільного та відмінного. Порівняння виражає характеристику одних явищ за допомогою інших, однорідних з ними, тому має сенс тільки для об'єктів, у яких є щось схоже. Об'єктами порівняння можуть бути явища одного рівня (підприємство і його підрозділи), одного змісту (організація праці, технологія, матеріальнотехнічне забезпечення), одного розміру (велике, середнє, мале підприємство), однакові параметри та показники. Необ-

хідною умовою проведення якісного аналізу виступає забезпечення порівнянності показників діяльності різних підприємств. Порушення ознак порівнянності призводить до хибних висновків, а часом до свідомих перекручень. Щоб досягти їх, необхідно встановити причини, які заважають порівнянню однакових показників між собою. Порівнянність означає, що об'єкти порівняння повинні бути тотожні за показниками, що вивчаються, методологією їх обчислення і одиницями вимірювання, порівняні в часі і просторі.

Правила забезпечення порівнянності показників:

1. Єдність методології обчислення та розмірності показників.
2. Ліквідація впливу цінового фактору та коливань курсів валют.
3. Нейтралізація дії кількісного фактору.
4. Тотожність періодів часу, за які проводять порівняння.

Чим ширше коло об'єктів порівняння, тим більші можливості виявлення резервів і розповсюдження передового досвіду. Щоб максимально його розширити, треба порівнювати не узагальнюючі показники, наприклад, в цілому по господарюючому суб'єкту, а окремі характеристики, які можуть бути однаковими на підприємствах різного виробничого профілю та різної структури. Вибір бази порівняння залежить від завдань аналізу.

Користуючись порівнянням, отримують абсолютні та відносні значення відхилень між величинами, що є основою проведення горизонтального, вертикального, трендового, одновимірного та багатовимірного аналізу. Всі економічні явища і процеси, які вивчає аналіз, повинні бути кількісно визначені. Для цього їх представляють в абсолютних і відносних показниках. Аналіз тих чи інших показників, економічних явищ, процесів, ситуацій починається з використання абсолютних величин.

Абсолютні величини не завжди дають об'єктивну уяву про зміни і відхилення, які відбуваються. Тому на базі абсолютних показників розраховують відносні, які показують співвідношення величини одного явища з іншим або з величиною того ж явища за інший період. *Відносну величину* одержують в результаті кратного порівняння показників з тією чи іншою базою порівняння.

Використання абсолютних та відносних величин інформативне та доцільне лише за умови розуміння економічної сутності явищ та процесів, які вони кількісно описують. Відносні величини похідні від абсолютних, їх розміри змінюються залежно від зміни вихідних даних, тому окремо вони не можуть дати повної картини явища, що вивчається і мають застосовуватись лише в комплексі. Абсолютні величини, що характеризують розміри явища, можна безпосередньо сумувати і одержувати при цьому значення показника за більш тривалий період. Сума абсолютних величин, які представляють кількість одиниць у сукупності, не має сенсу, їх характеризують середніми величинами. Вони допомагають переходити від одиничного до загального, від випадкового – до закономірного.

Середня величина – це узагальнюючий показник, який характеризує типовий розмір ознаки у розрахунку на одиницю однорідної сукупності в конкретних умовах простору і часу. Середні величини дозволяють виключити випадко-

ві величини та отримати більш однорідні дані для наступних аналітичних розрахунків. Вони відображають те загальне, що притаманне всім одиницям сукупності, та ігнорують розбіжності, які існують у окремих одиницях, ніби погашаючи їх. Проте розбіжності існують реально і можуть представляти самостійну цінність для аналізу. Щоб середня величина була справді типізуючим показником, вона повинна визначатися для сукупностей якісно однорідних одиниць. Це основна умова науково обгрунтованого використання середніх величин, яка передбачає тісний взаємозв'язок прийому середніх величин та групування. Середні неоднорідних сукупностей не тільки не матимуть наукової та інформативної цінності, а можуть бути навіть шкідливими, оскільки вони хибно характеризуватимуть сукупність, спотворять правдивість картини реальних фактів.

4.3. Елімінування як прийом детермінованого факторного аналізу

Елімінування (від лат. *elimino* – «виношу за поріг» та англ. дієслова *eliminate* – «виключати, усувати, знешкоджувати»), як прийом детермінованого факторного аналізу дає змогу почергово встановити вплив конкретного фактору на результативний показник при умовному виключенні впливу інших факторів. Насправді фактори взаємодіють між собою, що дає додатковий приріст результативного показника, який приєднується до останнього фактору. Тобто спостерігається зниження результату впливу всіх факторів, окрім останнього. Відповідно величина впливу факторів на зміну аналізованої величини залежить від його місця у факторній моделі. Необхідною умовою застосування прийому виступає наявність функціонального зв'язку між факторними та результативними ознаками. Тобто його можна застосовувати для адитивних, мультиплікативних та кратних моделей. Слід зважати на те, що всі чинники повинні діяти незалежно один від одного, тобто зміна одного не спричиняє зміни іншого. Це дасть змогу послідовно оцінити вплив кожного з них відокремлено. Перед тим, як почати обчислення, необхідно:

- 1) виявити чіткий взаємозв'язок між показниками, що вивчаються;
- 2) розподілити їх на кількісні та якісні;
- 3) правильно визначити послідовність підстановки в тих випадках, коли наявні декілька кількісних та якісних показників (основних та похідних, первинних та вторинних).

Довільна зміна послідовності підстановок змінює кількісну вагомість впливу фактору. Чим більше відхилення фактичного рівня результативного показника від базисного (планового), тим більше розбіжність в оцінці факторів, обчислених при різній послідовності підстановок.

Різновидами прийому елімінування, зокрема, є прийом *повних ланцюгових підстановок* та *прийом абсолютних різниць*.

Завдяки своїй простоті та зрозумілості у випадках, коли йдеться про невелику кількість факторів, *прийом ланцюгових підстановок* отримав широке розповсюдження. Його сутність полягає в тому, що у формулі, яка виражає ме-

ханізм зв'язку між показниками, проводиться поступова заміна базисної (планової) величини кожного чиннику його фактичною величиною. Цей процес отримав назву підстановки. Після кожної підстановки виконують всі математичні дії, передбачені розрахунковою формулою, а від отриманого результату віднімають попередній, який обчислено до заміни цього фактору. Різниця між ними показуватиме величину та напрямок впливу показника, який змінився, на узагальнюючий показник, оскільки розміри решти факторів зміні не підлягали. Для отримання коректних результатів розрахунків доцільно розподілити усі фактори на показники кількості (обсягу), структури і якості і правильно розташувати їх у факторній моделі. Кількісні показники характеризують загальний розмір явища або загальну кількість одиниць у сукупності. Структурні показники – це відносні величини структури, які описують питому вагу окремої складової в загальному обсязі показника. Прикладом може слугувати питома вага активної частини основного капіталу у загальній їх середній річній вартості, частка робітників у загальній чисельності працюючих тощо. Якісні показники утворюються внаслідок ділення кількісних показників, тому вони мають розрахунковий, вторинний характер. Цей тип показників вимірює інтенсивність, ефективність явища або процесу і, зазвичай, вони є або середніми, або відносними величинами. Правила побудови факторних моделей згідно з методикою прийому елімінування передбачають спочатку розташування кількісних показників, і тільки потім – структурних та якісних. В такій і тільки такій послідовності повинні здійснюватися заміни базисних величин показників їх фактичними значеннями. Проте доволі часто у розрахунку зустрічаються декілька показників екстенсивності та інтенсивності. Сутність факторів та природа їх взаємовідносин неоднакові: наявність одних є необхідною умовою виявлення і можливості вимірювання інших. Так, процес праці, витрати робочого часу – умови, необхідні для виявлення того чи іншого рівня продуктивності праці, а отже, і його вимірювання. Тому в моделі спочатку слід розташувати первинні, незалежні від решти, а потім похідні. Так само підстановки починаються з головного показника, потім переходять до наступного, який залежить від попереднього.

Основна відмінність *прийому абсолютних різниць* від повного прийому ланцюгових підстановок полягає в тому, що цей прийом дає змогу напряму, тобто без проміжних підстановок, визначати вплив окремих факторів. Він технічно простіший і дає менші похибки при округленнях. Алгоритм дій при застосуванні цього прийому наступний:

1) визначають різницю між фактичними і базисними даними за аналізованим та факторними показниками шляхом їх простого співставлення;

2) вплив I чинника знаходять як добуток відхилення по I фактору та базисних значень решти факторів. Вплив II чинника – добуток фактичного значення I, відхилення по II фактору та базисних значень решти факторів. Вплив III чинника – це добуток фактичного значення I і II, відхилення по III фактору та базисних значень решти факторів. Вплив останнього чинника – це добуток фактичних значень всіх попередніх факторів та відхилення по останньому фактору.

4.4. Економіко-математичні методи аналізу як прийоми оптимізації показників

В загальній структурі методів економічного аналізу важливе місце обіймають економіко-математичні методи. За їх допомогою забезпечується:

- скорочення термінів проведення аналітичних розрахунків;
- можливість вирішення нових складних завдань економічного аналізу, які неможливо розв'язувати традиційними методами.

Використання економіко-математичних методів потребує виконання наступних умов:

- системний підхід до вивчення процесу з урахуванням існуючих взаємозалежностей та взаємозв'язків;
- розробка комплексу економіко-математичних моделей, які адекватно відображують економічні процеси;
- формування системи економічної інформації;
- наявність сучасних технічних засобів, які забезпечують комп'ютерну обробку економічної інформації.

У сучасній економічній теорії прийнято виділяти наступні економіко-математичні методи, які можливо використовувати для аналітичних досліджень:

1) методи елементарної математики (використовують в традиційних економічних розрахунках);

2) методи вищої математики (використовуються для рішення багатьох аналітичних задач);

3) методи математичної статистики (використовуються у випадках, коли зміни аналізованих показників можна представити як випадковий процес, а зв'язки, що виникають між показниками, є не детермінованими, а опосередкованими);

4) економетричні методи (базуються на синтезі трьох областей знань: економіки, математики і статистики);

5) методи математичного програмування (використовуються в основному для рішення задач оптимізації виробничо-фінансової діяльності);

6) методи дослідження операцій (використовуються в економічному аналізі для розробки методів цілеспрямованих дій (операцій), кількісної оцінки прийнятих рішень та вибору кращого з них);

7) евристичні методи (відносяться до неформалізованих методів аналізу, заснованих на інтуїції та досвіді дослідників).

Ці методи використовуються в ході системних аналітичних досліджень для активізації творчості дослідників. З наведеного групування економіко-математичних методів економічного аналізу очевидно, що економіко-математичні методи використовуються в економічному аналізі, головним чином, для факторного аналізу стохастичних факторних моделей, а також для оптимізації показників діяльності підприємства і комплексної оцінки їх діяльності.

Прикладом використання економіко-математичних методів для рішення конкретних аналітичних задач слугує, зокрема, *кореляційний аналіз* – знаходження й оцінка взаємозв'язку досліджуваного показника і факторів, що впливають на його рівень. У залежності від кількості відібраних факторів розрізняють парну і множинну кореляцію. Необхідною умовою застосування кореляційного аналізу є:

1) наявність достатньо великої кількості спостережень по величині факторних і результативних показників;

2) наявність необхідних джерел інформації, в яких відбиваються кількісні значення досліджуваних показників.

Методику кореляційного аналізу можна відобразити як послідовність наступних операцій:

– на першому етапі за допомогою якісного аналізу динамічних рядів і графіків з'ясовують характер зв'язку між показниками (прямолінійний або криволінійний);

– на наступному етапі складається рівняння цього зв'язку.

Зокрема *методи динамічного програмування* застосовуються при рішенні оптимізаційних задач, у яких цільова функція чи обмеження характеризуються не лінійними залежностями. Зазвичай прийоми динамічного програмування використовуються в аналізі багатокрокових процесів, у яких величина витрат змінюється при зміні обсягу операцій. *Лінійне програмування* – ці методи застосовуються для рішення екстремальних задач, рішення яких зводиться до знаходження крайніх значень (тобто *max* і *min*) деякої функції змінних величин. Лінійне програмування засноване на рішенні системи лінійних рівнянь, у яких змінні величини пов'язані функціональною залежністю. Цінність використання лінійного програмування в економічному аналізі полягає в тому, що оптимальний варіант вибирається зі значної кількості альтернативних проектів. Математичні задачі лінійного програмування описуються у вигляді цільової функції і системи обмежень.

Тема 5.

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ТА АКАДЕМІЧНЕ ПИСЬМО

5.1. Академічна культура та академічна доброчесність

5.2. Загальна характеристика видів академічного письма

5.1. Академічна культура та академічна доброчесність

Академічна культура є культурною практикою накопичення знань, їхнього розвитку, упорядкування та подальшої передачі. Загалом особливості культури освітнього закладу відображаються, насамперед, в її ціннісній спрямованості, яка передбачає: задоволення потреб особистості в інтелектуальному, культурному та моральному розвитку; забезпечення умов для творчої діяльності науково-педагогічних працівників і здобувачів; формування у здобувачів громадянської позиції, здатності до ефективної та конкурентноспроможної праці; збереження та поглиблення моральних, культурних і наукових цінностей суспільства; поширення й передачу знань і підвищення культурного рівня населення тощо. Таким чином, ядром академічної культури є цінності, на основі яких виробляються норми та форми поведінки в освітній інституції. Обрані цінності визначають стиль поведінки, стиль спілкування, рівень мотивації, активність тощо.

Поняття «академічна культура» характеризується як загальна корпоративна культура освітнього закладу; як система цінностей, мотивацій, переконань, традицій, норм, правил, способів діяльності, принципів спілкування; культура високої духовності та моралі, культура високої якості праці та відповідальності за її результати, культура толерантності та педагогічної відповідальності за результати. Поняття академічної культури доволі багатогранне. Йдеться загалом про:

- культуру навчання в освітньому закладі;
- цінності, традиції, норми, правила проведення наукового дослідження;
- наукову комунікативну культуру;
- культуру високої духовності та моралі;
- культуру спілкування;
- культуру наукової праці та соціальної, моральної відповідальності за результати дослідження;

- культуру толерантності та педагогічного оптимізму, що формується в культурно-освітньому просторі освітнього закладу.

Центральною складовою академічної культури є академічна доброчесність. Це поняття з'явилося в науковому дискурсі завдяки американським вченим, які ще з 90-х рр. XX ст. активно обговорювали проблематику *academic integrity* (від лат. *integrity* – довершеність, повнота, цілісність) – психологічного стану людини, який відзначається її внутрішньою гармонією, стійкістю та послідовністю морального образу. Англійський аналог *integrity* характеризує чесність, справедливість, стан повноцінності чи цілісності.

Академічна доброчесність, відповідно до ст. 42 Закону України «Про освіту», – це «сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими повинні керуватись учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень». Вона є невід'ємною складовою забезпечення якості освітньої діяльності та загалом освіти, а дотримання її принципів під час освітнього процесу не лише сприяє підвищенню якості освіти, а й розвитку у студентів таких важливих цінностей, як чесність, довіра, справедливість, взаємоповага, відповідальність. Академічна доброчесність – це відданість академічної спільноти, за будь-яких обставин, шести фундаментальним цінностям:

чесності (пошук істини й знання через інтелектуальну та особисту чесність у процесі навчання, викладання, здійснення наукових досліджень тощо);

довірі, яка заохочує і підтримує вільний обмін ідеями, який, водночас, дає можливість науковим пошукам реалізуватися найповнішою мірою;

справедливості (встановлення чітких й прозорих очікувань, стандартів для підтримання справедливості у стосунках між здобувачами вищої освіти, викладачами та адміністративним персоналом);

повазі (цінність інтерактивної, кооперативної та партисипативної природи навчання і пізнання, повага до розмаїття думок та ідей);

відповідальності (дотримання принципу особистої відповідальності, що підсилюється готовністю окремих осіб і груп демонструвати приклади відповідальної поведінки; підтримка взаємно узгоджених стандартів та реагування на їх недотримання);

мужності (трансформація цінностей від розмов про них до відповідних дій, їхнє відстоювання в умовах тиску і труднощів).

Порушеннями академічної доброчесності вважається: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, хибне співавторство.

Академічний плагіат (від лат. *plagium* – крадіжка) – привласнення авторства на чужий твір науки, літератури, мистецтва або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора. Зарубіжні науковці пропонують поділяти плагіат на *навмисний* (плагіат усвідомлено присвоєного авторства) та *ненавмис-*

ний (заснований на випадковому наслідуванні або збігу ідеї чи відкриття) (рис. 1).

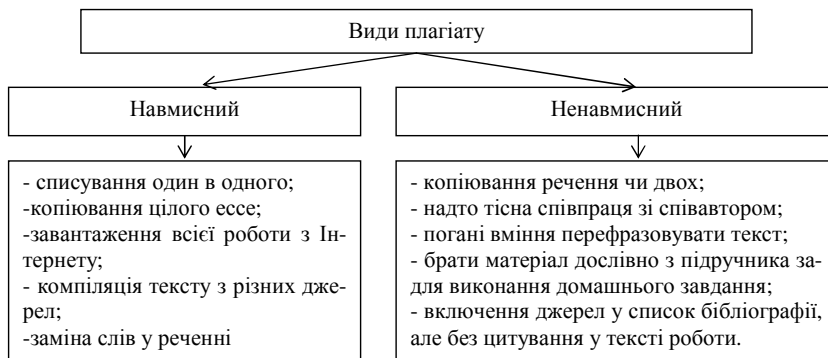

Рис. 1. Класифікація плагіату за Баррі Гілмором

Найбільш поширеними видами плагіату є *дослівний* плагіат, коли текст джерела переписується без істотних змін, при цьому копіюються великі частини авторського тексту без посилань на джерело; *перефразування* частин тексту інших авторів зі зміною порядку слів або наслідування структури їхньої аргументації без посилання на джерело; *самоплагіат* – оприлюднення частково або повністю власних, раніше опублікованих, наукових результатів як нових наукових результатів (копіювання у себе робіт з минулих років); *компіляція* – укладання з кількох чужих матеріалів свого тексту, редагування без дозволу чужого матеріалу (смилова, стилістична, граматична правка, скорочення тексту); *мозаїчний плагіат* – це компіляція декількох джерел та перефразування окремих слів, в результаті чого з'являється мозаїка, в якій не зрозуміло, де закінчується одне джерело, де починається інше, де коментар автора); *перайт* – додавання до чужого матеріалу (без дозволу автора) додаткової інформації з переробкою раніше обнародованого матеріалу зі зміною слів та виразів; *републікація* – повторне або багаторазове обнародування в іншому джерелі чужої інформації зі справжнім підписом автора й посиланням на джерело; *реплікація* – процес копіювання даних з одного джерела на інші і навпаки, тобто своєрідне «тиражування» інформації без дозволу автора.

Попри це існує усталена західно-європейська класифікація академічного плагіату (табл. 4).

Академічний плагіат – навмисне відтворення викладачем, докторантом, аспірантом, студентом у письмовій або електронній формі чужого твору, опублікованого у паперовому вигляді або офіційно оприлюдненого на електронному носії, повністю або частково, під своїм іменем без посилання на автора. Про-явами академічного плагіату вважаються:

Західно-європейська класифікація академічного плагіату

Види плагіату	Тлумачення
CLON	Дослівне копіювання чужої роботи
CTRL-C	Тип плагіату, де у письмовому фрагменті міститься значна частка тексту з одного джерела без жодних змін
FIND-REPLACE	Заміна ключових слів та фраз, а зміст джерела залишається незмінним
REMIX	Перефрази інших джерел
RECYCLE	Самоплагіат
HYBRID	Досконале комбінування в одній роботі цитованих праць та скопійованих уривків без посилань
MASHUP	Мікс запозичених матеріалів з декількох джерел без відповідного цитування
40 ERROR	Письмові фрагменти з посиланнями на неіснуючу або неточну інформацію
RSS Feed	Текст має належне оформлення цитат, але майже не містить оригінальних думок
Re-tweet	Текст містить належне цитування, але по суті, дублює формулювання та/або структуру первісного (оригінального) тексту

дослівне запозичення текстових фрагментів без оформлення їх як цитат з посиланням на джерело;

використання інформації (факти, ідеї, формули, числові значення тощо) з джерела без посилання на це джерело;

перефразування тексту джерела у формі, що є близькою до оригінального тексту, або наведення узагальнення ідей, інтерпретацій чи висновків з певного джерела без посилання на це джерело;

подання як власних робіт (дисертацій, монографій, навчальних посібників, статей, тез, звітів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есеїв, рефератів тощо), виконаних на замовлення іншими особами, у т.ч. робіт, стосовно яких справжні автори надали згоду на таке використання.

Варто зауважити, що плагіатом не є:

- загальновідомі знання та факти;
- ідеї або визначення, що широко розповсюджені та відомі;
- прес-інформація (повідомлення про новини);
- фольклор (твори народної творчості);
- офіційні документи;
- грошові знаки;
- державні символи України;

• розклади (руху транспорту, телерадіопередач), телефонний довідник та інші аналогічні бази даних.

Задля уникнення плагіату необхідно здійснювати перевірку власних робіт самостійно. Є кілька способів перевірки унікальності тексту.

Перевірка академічних текстів на плагіат відбувається у закладах вищої освіти із застосуванням платних програм, рекомендованих МОН України, які гарантують конфіденційність, а саме: UNICHEK, StrikePlagiarism. Зокрема, UNICHEK – це сервіс перевірки текстів на ознаки плагіату, який створений українськими розробниками у 2014 році і може використовуватись як online, так і інтегровано з навчальними системами ЗВО. Його перевагами є: зручний функціонал, можливість порівнювати роботи з інтернет-джерелами, робота з багатьма мовами (англійською, іспанською, французькою, німецькою, російською тощо), автоматичне визначення заміни символів і літер в тексті, автоматичне виключення цитування та списку використаних джерел, конфіденційність. Шкала плагіату відображена в табл. 5.

Таблиця 5

Шкала плагіату

Для наукових та навчально-методичних праць, в т.ч. магістерських та дисертаційних робіт	Для навчальних та дипломних робіт бакалаврів	Рівень оригінальності роботи	Рекомендаційна дія
понад 90 %	понад 80 %	високий	Текст вважається - оригінальним
від 80% до 90%	від 60% до 80%	задовільний	Оригінальність задовільна, слід пересвідчитись у наявності посилань для цитованих фрагментів
від 60% до 80%	від 40% до 60%	низький	Матеріал може бути прийнятий до розгляду після доопрацювання та перевірки наявності посилань для цитованих фрагментів з умовою обов'язкової наступної перевірки на оригінальність
менше 60 %	менше 40 %	неприйнятний	Матеріал для розгляду не приймається

Текст, який має показник унікальності тексту 80% і вище вважається відповідним щодо розміщення у вільному доступі. Текст, з відповідним показником, меншим 80%, необхідно унікалізувати. Рекомендована унікальність тексту становить 95-100%.

Фабрикація, як прояв академічної нечесності, є вигаданням даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях. *Фальсифікація* – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень. *Списування* – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, окрім дозволених для використання, зокрема, під час оцінювання результатів навчання. *Обман* – надання звідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу. Формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування; *Хабарництво* – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі. *Необ'єктивне оцінювання* – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів вищої освіти. *Хибне співавторство* – внесення до списку авторів наукової чи навчально-методичної праці осіб, які не брали участь у створенні продукту.

Порушення академічної доброчесності призводить до притягнення до академічної відповідальності, зокрема, педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, у вигляді відмови у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання; позбавлення присудженого наукового ступеня чи вченого звання; позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи обіймати визначені законом посади.

Позитивною практикою боротьби з проявами академічної недоброчесності у закладах вищої освіти стало прийняття ними етичних кодексів, які загалом визначають основні моральні принципи та правила етичної поведінки університетської спільноти, якими вона повинна керуватись у своїй повсякденній професійній діяльності. Зазвичай у таких Кодексах прописуються норми етичної поведінки та механізм вирішення питань, пов'язаних з випадками їх порушень.

5.2. Загальна характеристика видів академічного письма

В контексті проблеми академічного письма, насамперед, важливо сконцентрувати увагу на понятті *інформаційної грамотності* кожного учасника освітнього процесу (здатності особи знаходити релевантну інформацію та вміння користуватись нею). Це важливо з огляду на те, що інформаційна грамотність є дієвим інструментом формування академічної культури. Загалом в структурі інформаційної грамотності варто виділити кілька складових: 1) вміння шукати інформацію, 2) аналізувати її, 3) оцінювати достовірність; 4) використовувати; 5) оцінювати значення нових інформаційно-комунікаційних технологій та вміння їх застосовувати.

Поняття «*інформаційна грамотність*» доповнюється поняттям «*академічна грамотність*», що стосується освіти, навчання, викладання, досліджень. *Академічна грамотність* вважається ключовою умовою успішного функціонування академічного середовища та передбачає:

- вміння ефективно формулювати і представляти власні думки;
- вміння створювати презентації;
- здатність до ефективного читання;
- володіння академічним письмом;
- ведення дискусій та публічних виступів.

Основною складовою академічної грамотності є *академічне письмо* – мовна компетенція з удосконалення навичок формулювання та обґрунтування власних ідей. Академічне письмо передбачає написання академічних текстів навчального та наукового характеру, а також критичний аналіз фактів та попередніх досліджень (рис. 2)

Академічні тексти навчального характеру	Академічні тексти наукового характеру
Ессе Доповідь Звіт Анотація Реферат	Курсова робота Бакалаврська / Магістерська робота Дисертація Автореферат Тези Стаття

Рис. 2. Класифікація академічних текстів

Ессе – це публіцистичний твір невеликого обсягу, що виражає індивідуальні враження та міркування з конкретного питання. *Доповідь* – вид монологічного мовлення, що містить офіційне повідомлення, засноване на залученні документальних даних. *Звіт* – письмове повідомлення про виконання завдання. *Анотація* репрезентує короткий виклад змісту книги, статті, що розкриває призначення, цінність, направленість та дозволяє робити висновки про доцільність їх вивчення. *Реферат* слугує коротким викладом змісту одного або декількох документів.

Наукові дослідження студентів в процесі навчання подаються у вигляді, зокрема, курсової, дипломної роботи (випускної/кваліфікаційної, власне дипломної: бакалаврської/магістерської роботи), а професійні наукові дослідження подаються у вигляді статей, дисертацій, монографій (у технічних науках дуже часто результати наукових досліджень подаються у вигляді патентів та прав на винахід). Студенти також під час навчання публікують тези та статті за результатами проведених наукових досліджень.

Курсова робота – це самостійне дослідження студентом певного конкретного проблемного аспекту окремого предмету. Незважаючи на те, що курсова робота виконується з навчальною метою, вона має ознаки наукової творчості. Передусім це стосується вибору теми дослідження, обробки відповідних літературних джерел, викладу базових теоретичних концепцій щодо предмету дослідження, самостійного аналізу проблеми та розробки відповідних висновків. Це саме стосується випускних/дипломних, робіт.

Випускна робота подається на здобуття освітнього ступеня бакалавра/магістра. Відповідно, основне призначення випускної роботи продемонструвати володіння студентом можливостей виявляти теоретичні основи аналізу предмету дослідження та здійснювати самостійний завершений та системний аналіз обраної проблеми, спираючись на відповідні теоретичні знання.

Дипломна бакалаврська робота відображає рівень випускника як фахівця із даної галузі знань, що ставить перед ним вимогу системного викладу теоретичної бази дослідження, всебічного аналізу проблеми та розробки відповідних висновків та рекомендацій, які би відображали вміння працювати за складним алгоритмом в межах отриманої структури знань.

Магістерська робота відображає рівень підготовки, який дозволяє розробляти алгоритми поведінки на основі продукування знань, поглибленого вивчення теоретичної та методичної сторони предмету дослідження та здійснення його всебічного аналізу. Як наслідок, магістерська робота повинна включати критичний огляд теоретичних джерел дослідження із відповідними висновками та рекомендаціями, викладом методики досліджень, здійснення самостійного аналізу проблеми, на основі чого розробляються варіанти вирішення проблеми та побудови управлінської моделі розв'язання даної проблеми.

Фахові наукові дослідження подаються у формі тез, статті, дисертації чи монографії. *Тези* – це матеріали наукової доповіді, опубліковані до початку наукової конференції. *Стаття* – це друкована робота від 6 до 20 сторінок, у якій подається стислий або розгорнутий алгоритм дослідження та його основні результати. *Дисертація* – це друкована праця, яка подається у відповідній формі з відповідними вимогами, яка відображає розв'язання конкретної наукової проблеми та демонструє внесок у теорію або спосіб розв'язання конкретної практичної проблеми. Кандидатська дисертація покликана поставити і розв'язати конкретну наукову проблему. Докторська – запропонувати власне теоретичне бачення проблеми та новий варіант практичного розв'язання виявленої теоретичної проблеми. *Монографія* – це друкована праця у вигляді книги, яка демонструє розгорнутий, широкий виклад матеріалу з широким розглядом існуючих теоретичних питань та історичного досвіду щодо розвитку предмету дослідження.

Незважаючи на те, що вимоги можуть відрізнятися залежно від конкретної форми академічного письма, деякі його характеристики є загальними для всіх видів академічного письма:

- офіційний стиль викладу думок – тон академічного письма виключно офіційний (це не легковажний або розмовний виклад думок, сленг і кліше у даному типі письма не застосовуються);
- виклад думок – академічне письмо, зазвичай, пишеться від третьої особи, оскільки його метою є ознайомлення з фактами, а не висловлення думки чи надання порад;
- фокус дослідження – оскільки більшість академічних текстів передбачає оприлюднення результатів дослідження, вони зазвичай зосереджуються на конкретному(их) дослідницькому(их) питанні(ях), яке(і) вивчається(ються);

- організація – академічне письмо повинно бути організоване логічно, структуровано, по суті справи;
- цитування джерел – більшість академічних робіт охоплюють певну кількість вторинних дослідних джерел. Тому важливо переконатися у правильності цитувань усіх джерел і їх бібліографії.

Правильність оформлення цитувань і здійснення посилань в наукових роботах, а також складання списку використаних джерел, відповідно до вимог, забезпечать успіх академічного письма. Бібліографічне посилання – це бібліографічні відомості про цитований, згадуваний у тексті документ на інший документ, що є необхідним і достатнім для його загальної характеристики, ідентифікування та пошуку. Цитата – стислий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого твору, який використовується з обов'язковим посиланням на його автора і джерело цитування іншою особою. Під час використання цитувань необхідно дотримуватись усталених правил:

Якщо думка автора наводиться дослівно → її слід взяти в лапки.

Якщо цитується великий уривок тексту (може не братися в лапки) → виділяється від решти тексту у певний спосіб (набирається іншим кеглем, шрифтом, накресленням, відбивається від основного тексту більшими абзацними відступами тощо).

Допускається скорочення цитати, яке не призводить до викривлення думки автора. Місце скорочення має бути відзначене в цитаті квадратними дужками з три крапкою всередині [...].

Допускається перефразування цитати, зміна словоформ чи відмінків певних слів → цитата в лапки не береться, але в квадратних дужках обов'язково ставиться посилання на джерело (його порядковий номер зі списку використаної літератури, який додається до роботи).

В списку використаної літератури завжди слід вказувати навіть ті джерела, які використовувалися під час підготовки роботи і вивчення теми, навіть якщо прямих посилань чи цитувань цих джерел в роботі немає.

Бібліографічний опис джерел, який використовується в списках літератури, може оформлятися з урахуванням національних стандартів України, а саме: ДСТУ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

ДСТУ 7.80:2007 «Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання».

ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Допомогти в оформленні посилань можуть програми «Бібліографічні менеджери» або «Референс-менеджери» – програмне забезпечення, яке створене для зберігання бібліографічних даних, повних текстів, оформлення посилань та списків літератури. Переваги «бібліографічних менеджерів» полягають у тому, що вони адаптовані під різні потреби наукових дисциплін, інтегровані з базами даних наукової періодики, є багатофункціональними (пошук, збереження, сис-

тематизація, цитування тощо). Найпоширенішими «бібліографічними менеджерами» є:

EndNote – платна система управління бібліографічною інформацією, що застосовується для управління посиланнями і бібліографією та дозволяє формувати їх згідно з численними стандартами цитування.

Zotero – безкоштовна програма з відкритим програмним кодом для роботи з посиланнями, який працює як розширення до браузера. Особливість – автоматичне збереження разом з бібліографією повного тексту статті.

Mendeley – безкоштовне програмне забезпечення, що використовується для управління, спільного використання, коментування та цитування наукових документів, яке дозволяє зберігати та переглядати дослідницькі праці у форматі pdf, а також соціальна мережа для вчених.

Grafiati – безкоштовний сервіс автоматизованого оформлення посилань і створення списків використаних джерел за українськими та міжнародними стандартами ДСТУ 8302:2015, APA, MLA, Chicago та Harvard.

ONAFTRef – сервіс для автоматизованого оформлення бібліографічних посилань відповідно до ДСТУ 8302:2015.

Для транслітерації україномовних посилань латиницею використовують онлайнві транслітератори, які містяться на інтернет-сайтах (наприклад, <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>).

Обов'язковою умовою наукових досліджень є наявність у них наукової новизни, яка відображає, насамперед, впевненість автора у відсутності аналогічних результатів у попередніх дослідженнях за обраною темою, або ж у тому, що його дослідження слугує до певної міри уточненням попередніх (що передбачає введення додаткових елементів у методику рішення задачі для приведення її у відповідність до нового предмету або умов його функціонування), або ж в його дослідженні досліджувана раніше проблема отримала подальший розвиток.

Таким чином, академічне письмо, з точки зору його культури, насамперед, передбачає донесення складних ідей так, щоб вони найменш вірогідно підлягали оскарженню. Це означає, що академічне письмо повинно бути:

- формальним, оскільки неформальне письмо не завжди розуміється однаково кожним читачем;
- структурованим, оскільки складні ідеї потрібно контролювати, щоб створити однозначне твердження;
- точним, щоб жодна з ідей не могла бути поставлена під сумнів;
- доречним, щоб донести інформацію до аудиторії у найбільш ефективний спосіб.

Тема 6.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- 6.1. Види та джерела наукової інформації
- 6.2. Пошук та накопичення наукової інформації. Формування інформаційної бази дослідження
- 6.3. Наукова комунікація. Класифікатор JEL як універсальний спосіб структуривання напрямків в економічній науці

6.1. Види та джерела наукової інформації

Під джерелом інформації варто розуміти «документ», який містить певні відомості. Це можуть бути різного роду видання, які є основним джерелом наукової інформації (дисертації, звіти про науково-дослідні роботи та дослідно-конструкторські розробки, наукові переклади, оглядово-аналітичні матеріали тощо). Усі документальні джерела наукової інформації класифікуються як *первинні* та *вторинні*. *Первинні* документи містять початкову інформацію, безпосередні результати наукових досліджень (монографії, збірки наукових праць, автореферати дисертацій), а *вторинні* документи – результат аналітичної і логічної переробки первинних документів (довідкові, інформаційні, бібліографічні та інші схожі видання).

Видання також класифікують за різними ознаками:

за цільовим призначенням (офіційне, наукове, учбове, довідкове тощо);

ступенем аналітико-синтетичної переробки інформації (інформаційне, бібліографічне, реферативне, оглядове);

матеріальною конструкцією (книжкове, журнальне, газетне тощо);

знаковою природою інформації (текстове, нотне, картографічне, ізовидання);

обсягом (книга, брошура);

періодичністю (періодичне, неперіодичне, серійне, таке, що продовжується);

складом основного тексту (моновидання, збірка);

структурою (серія, одностомне, багатостомне, зібрання творів, вибрані твори).

Необхідну інформацію для науково-дослідної роботи можна отримати з наукових, учбових, довідкових та інформаційних видань.

Науковим вважається видання, що містить результати теоретичних і (або) експериментальних досліджень, а також науково підготовлені до публікації історичні документи чи пам'ятки культури. До наукових видань відносяться: монографія, автореферат дисертація, препринт, збірка наукових праць, матеріали наукової конференції, тези доповідей наукової конференції, науково-популярне видання.

Учбове видання – це видання, що містить систематизовані відомості наукового або прикладного характеру, викладені у формі, зручній для викладання і вивчення, і розраховане на учнів і студентів різного віку і освітнього рівня. Види учбових видань: підручник, навчальний посібник, навчально-методичний посібник.

Довідкове видання – видання, що містить короткі відомості наукового або прикладного характеру, розміщені в порядку, зручному для їх швидкого пошуку, не призначене для суцільного читання. Це – словники, енциклопедії, довідники фахівця тощо.

Інформаційне видання – видання, яке містить систематизовані відомості про документи, випускається організацією, що здійснює науково-інформаційну діяльність. Ці видання можуть бути бібліографічними, реферативними, оглядовими.

6.2. Пошук та накопичення наукової інформації. Формування інформаційної бази дослідження

Пошук наукової інформації передбачає з'ясування того, як досліджували певну тему у певній галузі. У більшості випадків пошук – це перегляд публікацій та інформації з певної теми. Існують різні стратегії пошуку інформації. Вибір стратегії пошуку інформації залежить, в основному, від етапу дослідження:

Простий пошук – це основний пошук. На цьому етапі доцільно скористатися бібліографічним пошуком інформації, який полягає у підборі та складанні списку (картотеки) нормативних правових актів, підручників, навчальних посібників, монографій, журнальних і газетних статей, опублікованої економічної практики. Необхідно проглянути в бібліотеках систематичні, алфавітні та наочні каталоги, каталоги авторефератів дисертацій, журнальних і газетних статей. *Простий пошук* також стосується швидкого та першокрокового пошуку Інтернет-ресурсів. Google Scholar, каталог університетської бібліотеки або Wikipedia можуть бути першим «місцем» для пошуку інформації. Якщо тема дослідження проста і якщо є необхідність лише у декількох відповідних документах, пошук можна обмежити введенням одного пошукового терміну або фрази, наприклад, «види податків». Якщо посилання або частина бібліографічного запису доступна, наприклад, назва або журнал, необхідно ввести цю інформацію в одну з пошукових систем, щоб отримати повну бібліографічну інформацію. Простий пошук також є корисним, коли користувач точно знає, що шукати. У цьому випадку для отримання повного тексту публікації вводиться пошуковий термін в

Google чи Google Академія, або в каталог університетської бібліотеки. За базовим пошуком слідує більш розширений або систематичний пошук.

Систематичний пошук ґрунтується на всебічній стратегії пошуку та передбачає наявність повного огляду усіх доступних інформаційних ресурсів з предмету пошуку. Зазвичай це робиться для складного дослідження, яке має на меті виявити, відібрати та узагальнити всі інші дослідження, опубліковані з певного питання чи теми. Такий пошук складається з ідентифікації елементів пошуку, використання булевих операторів, вдосконалених методів пошуку та побудови запиту. Ключовими поняттями для пошуку повинні бути загальна ідея або основна тема, а пошукові терміни – це ключові слова для опису цих понять і тем.

Пошук за логічним ланцюгом – одна зі стратегій пошуку наукової інформації, яка називається «сніговою кулею». Посилання, перелічені у відповідних публікаціях, приводять читачів до інших відповідних публікацій. Цей тип пошуку дуже корисний для орієнтування на старті проекту, оскільки він швидко допоможе відібрати відповідні публікації. Ці публікації можуть бути використані для пошуку термінів, і знову, пізніше, для перевірки, чи були знайдені всі відповідні документи.

Під час формування інформаційного забезпечення наукового дослідження необхідно керуватися такими принципами:

- 1) інформаційні матеріали повинні збиратися цілеспрямовано, відповідно до мети та завдань наукового дослідження;
- 2) склад і структура інформаційних матеріалів повинна відповідати структурі дослідження.

Тобто, в процесі збору інформації її необхідно групувати за розділами, відповідно до плану роботи. Деякі матеріали можуть мати не одиничне, а множинне значення, тобто можуть бути необхідними для підготовки різних розділів роботи. В даному випадку такі матеріали розміщують у першому з наведених розділів, а в інших роблять помітки про місце їх розташування.

Процес збору інформаційних матеріалів складається з двох стадій:

накопичення (без оцінки його значення);

фільтрація, або відбір істотних, необхідних елементів та виключення зайвих чи дублюючих.

Вивчення літературних джерел і збір матеріалів підпорядковується певній послідовності дій:

- перший крок передбачає складання бібліографії, тобто загального списку доступних джерел отримання інформації;
- другий крок полягає у загальному перегляді тих джерел, які дають найбільш загальне уявлення про проблему;
- третій крок – це поглиблена робота з бібліографічними матеріалами, серед яких найважливіше значення мають реферативні збірники та бібліографічні покажчики.

З огляду на те, що бібліографія потребує постійного оновлення, доповнення та розширення, необхідно дотримуватися правил її складання: вказати

автора (прізвище та ініціали), назву роботи, місце видання і видавництво, рік публікації, кількість сторінок. Якщо йдеться про журнальні статті, то вказуються: прізвище та ініціали автора, назва статті, назва журналу, рік його видання, номер журналу та сторінки, де саме розміщено матеріал. Для того щоб правильно опрацювати бібліографію, її можна структурувати на декілька груп за ознакою важливості та з урахуванням наявного часу на її вивчення.

Ознайомлення з джерелом інформації варто здійснювати за таким алгоритмом:

вивчити зміст джерела і вступ (передмову);

вбірково переглянути матеріали тих розділів, які представляють інтерес, наприклад, ілюстративні матеріали, перші речення абзаців, висновки; у випадку, якщо переглянуті матеріали стосуються теми дослідження, розділ необхідно уважно прочитати, критично оцінити прочитане та занотувати найцікавіші положення як фрагменти майбутньої роботи;

на останньому етапі з таких фрагментів формується конспект роботи – пов'язане і стисле викладення своїми словами опрацьованого матеріалу; за наявності дискусійних питань необхідно висвітлити позиції авторів, дати критичну оцінку різних точок зору і висловити власну думку.

Визначаючи потребу в інформації для проведення наукового дослідження, необхідно керуватися критеріями *якості та цінності*.

Якість інформації у науковому дослідженні визначається такими критеріями:

- цільове призначення,
- цінність,
- надійність,
- достовірність,
- достатність (повнота),
- швидкодійність,
- періодичність,
- детерміністичний характер,
- дискретність,
- безперервність,
- спосіб і форма подання.

Оскільки одна і та сама інформація може використовуватись з різною метою – створення нових концепцій, встановлення взаємозв'язків, вирішення проблем, пошук нових фактів тощо, то досліднику насамперед необхідно встановити її цільове призначення.

При формуванні інформаційної бази дослідження необхідно враховувати, що наукова інформація має властивість *застарівати*, під чим розуміють втрату інформацією практичної *цінності* внаслідок кумулятивної інформації або зміни самого об'єкта дослідження. Ступінь застарівання неоднаковий для різних видів наукових документів. Цінність інформації визначається економічним ефектом, який дає її використання. Практичне завдання, що стоїть перед науковцем,

визначає характер та обсяг необхідної інформації і вимагає відмовитися від такої інформації, що безпосередньо не стосується об'єкта дослідження. У такий спосіб забезпечується достатність або повнота інформаційної бази дослідження.

6.3. Наукова комунікація. Класифікатор JEL як універсальний спосіб структурування напрямоків в економічній науці

Наукова інформація в сучасному світі поширюється певними каналами, засобами та методами. Особливе місце в цій системі належить науковій комунікації. *Наукова комунікація* – це обмін науковою інформацією (ідеями, знаннями, повідомленнями) між ученими, спеціалістами та фахівцями. Виділяють п'ять основних елементів наукової комунікації:

1) комунікант 1 – особа, яка генерує ідею або збирає, опрацьовує наукову інформацію та передає її.

2) комунікат 2 – фіксована чи нефіксована наукова інформація, закодована певним чином за допомогою символів, знаків, кодів;

3) канал (спосіб передачі наукової інформації);

4) реципієнт – отримувач інформації (особа, якій призначена інформація і яка певним чином інтерпретує її);

5) зворотний зв'язок – реакція реципієнта на отримане наукове повідомлення.

Як бачимо, наукова комунікація починається з комуніканта 1, який генерує наукову ідею чи концепцію. Це можуть бути окремі вчені, колективи авторів, дослідницькі групи та інститути тощо. Залежно від наукового статусу установи, наявності наукового ступеня, вченого звання, кількості публікацій, стажу наукової роботи визначається науковий статус комуніканта 1, рівень його впливу на наукову комунікацію. Особливу роль у комунікації відіграють авторитетні науковці. Сформулювавши наукову ідею, автор безпосередньо ділиться нею з колегами, науковим керівником, котрі допомагають визначити подальший напрям її розвитку. Надалі інформація поширюється серед широкого кола фахівців у формі наукової доповіді (повідомлення) на конференціях, симпозіумах, оформляється у вигляді наукового звіту чи статті (в письмовому чи електронному вигляді). Документована і (або) недокументована наукова інформація – це те, що передається, тобто комунікат 2. Наукові повідомлення найчастіше передаються за допомогою мови, зображень, дії. Зображення використовують як доповнення до мовних комунікацій (презентації). Дії підтверджують словесні висновки науковця. Найчастіше інформація передається за допомогою спілкування або з використанням штучної мови (комп'ютерного програмування). Комунікант кодує інформацію за допомогою знаків, символів, кодів, а реципієнт декодує (розшифровує, перекладає) інформацію. Наукова комунікація відбувається лише тоді, коли мова наукового повідомлення зрозуміла реципієнту. Часто дослідники не можуть використати іншомовну публікацію, тому що не володіють відповідною мовою. У цьому випадку їм допомага-

ють переклади. Між комунікантом та реципієнтом встановлюється канал комунікації, без якого неможливий зв'язок (спосіб обміну, передачі інформації). Сюди відносяться зустрічі, конференції, Internet, видавництва, редакції журналів, бібліотеки та інші канали, які забезпечують можливість безпосередньої чи опосередкованої наукової комунікації. Наукова комунікація функціонує ефективно за умови існування зворотного зв'язку, тобто реакції реципієнта на отримане повідомлення. Інтерес до повідомлення залежить від багатьох чинників. Тут мають значення зміст проблеми, наукової ідеї, доступність інформації, місце, час видання, тираж журналу (монографії), мова, рівень і стиль публікації. Проявами зворотного зв'язку реципієнта можуть бути цитування, посилання, відзив, рецензія, написання огляду, реферату, статті, включення ідей автора у відповідну дисципліну як базове знання тощо.

Одним з основних показників значення наукового результату є індекс цитування, який визначає кількість посилань на ту чи іншу статтю, автора, журнал, установу, країну. Чим вищий цей показник, тим авторитетнішим є автор, тим вищий його науковий рейтинг. Посилання свідчать про рівень і поширення ідеї, її наукове і практичне значення, зростання знань, реальне здійснення наукової комунікації.

Існує чимало підходів до класифікації наукової комунікації. Її поділяють на: *пряму* (безпосереднє спілкування фахівців у науково-дослідницькому процесі);

опосередковану (комунікація між вченими через їхні наукові публікації);

вертикальну (між науковим керівником і дисертантом/магістрантом);

горизонтальну (пов'язує здобувача з представниками наукової школи) та ін.

Однак найпоширенішим є поділ наукової комунікації на формальну і неформальну, документну і недокументну, між якими встановлено тісний взаємозв'язок.

Формальна наукова комунікація – це обмін науковою інформацією через спеціально створені структури для генерації, оброблення і поширення наукового знання (видавництва, редакції газет і журналів, науково-дослідні установи, заклади вищої освіти, радіо, телебачення, бібліотеки, інформаційні центри, музеї, архіви тощо). Формальну комунікацію часто розглядають як опублікування статті в журналі або наукової монографії. Пряме цитування одного автора іншим свідчить про створення формального каналу комунікації між ними – від цитованого автора до того, хто цитує. Якщо два дослідники цитують третього, то створюється формальна комунікація між першим і третім автором шляхом цитування. Ефективність формальної наукової комунікації визначається кількістю та якістю опублікованих наукових результатів.

Неформальна наукова комунікація – це комунікація, що встановлюється між комунікантом і реципієнтом шляхом особистих контактів, зустрічей, бесід, телефонних розмов, листування тощо. Позитивним аспектом такої комунікації є економія часу, забезпечення глибшого взаєморозуміння. Ефективність неформальних наукових комунікацій визначається через самозвіти, опитування, спостереження. Окремі неформальні обміни науковою інформацією стають очеви-

дними, коли науковці у співавторстві публікують результати свого дослідження.

Документна наукова комунікація – це комунікація, опосередкована науковим документом, побудована на обміні документованою інформацією (ідеями, повідомленнями, знаннями). Науковий документ – це публікація результатів теоретичних і (чи) експериментальних досліджень, а також підготовка науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів та літературних текстів. Він містить зафіксовану на матеріальному носії наукову інформацію для передачі її в просторі і часі. В системі наукової комунікації науковий документ набуває статусу комуніката. Це можуть бути опубліковані тези, текст наукової доповіді, статті, опис винаходу, монографія, звіт про НДР, магістерська робота, дисертація, автореферат дисертації, аналітичний огляд, реферат тощо. Наукова інформація може передаватися у формі книги, брошури, журналу тощо. Перевагами такої комунікації є:

- тривалість збереження наукової інформації;
- можливість вивчення, багаторазового переречитування інформації;
- можливість доведення інформації до багатьох реципієнтів;
- можливість встановлення прав інтелектуальної власності.

Недоліки документної наукової комунікації полягають у складності поновлення, об'ємності інформації тощо.

Недокументна (усна) наукова комунікація – передача наукової інформації у формі, яка не відображена на матеріальному носії (телефонні розмови, публічні виступи, наради, конференції, симпозіуми, безпосереднє спілкування, бесіди тощо). Позитивним аспектом усних комунікацій є економія часу, можливість більшого порозуміння між науковцями.

З розвитком комп'ютерних і телекомунікаційних каналів комунікації можливості вільного дистанційного обміну науковими ідеями надзвичайно розширилися. Автор може сам створити оригінальний рукопис в електронній формі, через мережу Internet передати його безпосередньо в редакцію журналу і відразу ж опублікувати його. Мережеві канали сприяють оперативному формальному і неформальному обміну інформацією між ученими. Деякі електронні бази даних містять також адреси авторів. Це дозволяє звернутися безпосередньо до автора і встановити з ним контакт. Електронний журнал є місцем інтегрованої наукової комунікації, в якій автори, редактори і видавці працюють в одній системі. Науковець повинен знати переваги та недоліки кожної форми наукової комунікації, вміти відшукати оптимальні шляхи її використання та уникати можливих проблем.

Таким чином, *наукова комунікація* – це процес обміну, розповсюдження та публікації результатів досліджень науковців та дослідників, який існує для того, щоб отримані академічні результати були широко доступними світовим академічним спільнотам. Він формує життєвий цикл кроків, пов'язаних із створенням, публікацією, розповсюдженням та відкриттям наукових досліджень, і включає в себе низку діячів, включаючи дослідників, експертних рецензентів,

бібліотекарів, видавців, грантодавців, технологів та багатьох інших між збиранням даних та відкриттям знань.

Наукові статті в галузі економіки прийнято категоризувати відповідно до класифікації Американської економічної асоціації, JEL (Journal of Economic Literature). JEL Classification – система кодів для визначення тематики публікацій з економіки. Класифікація використовується EconLitruen – базою даних економічних публікацій з 1886 року для класифікації статей, дисертацій, книг, оглядів тощо. Дана система отримала міжнародне визнання і тепер наявність в публікаціях кодів JEL є однією з вимог до авторів у багатьох видавництвах світу.

Тема 7.

ТЕМАТИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ОФОРМЛЕННЯ ЇХНІХ РЕЗУЛЬТАТІВ

- 7.1. Вибір теми дослідження. Обґрунтування актуальності, цінності та новизни наукових розробок
- 7.2. Наукова стаття і тези як форми подачі результатів наукових досліджень
- 7.3. Науково-дослідна робота магістрів у вищому навчальному закладі
- 7.4. Підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів

7.1. Вибір теми дослідження. Обґрунтування актуальності, цінності та новизни наукових розробок

Обґрунтування наукової проблеми, вибір та формулювання теми дослідження – це початковий етап будь-якого дослідження. В цьому контексті важливими є актуальність дослідження та його практична спрямованість. Те, як автор вміє обрати тему і наскільки правильно він її розуміє й оцінює з точки зору своєчасності та соціальної значущості, позначиться у підсумку на результаті дослідження.

При виборі теми основними критеріями мають бути її *актуальність, новизна і перспективність*. Формулюючи *актуальність* теми необхідно вказати чим обумовлений її вибір, а також для чого і де в практиці може стати необхідним запропоноване дослідження. Потрібно кількома реченнями висвітлити головне: суть проблеми, з якої випливає актуальність теми. Проблема в науці – це суперечлива ситуація, котра вимагає свого вирішення. Правильна постановка та чітке формулювання нових проблем іноді має не менш важливе значення, ніж їх вирішення. По суті вибір проблеми якщо не повністю, то здебільшого визначає як стратегію дослідження, так і напрямок наукового пошуку. Не випадково вважається, що сформулювати наукову проблему – означає показати вміння відокремити головне від другорядного, виявити те, що вже відомо і те, що невідомо науці з предмету дослідження. Далі логічно перейти до формулювання *мети дослідження*, а також *конкретних завдань, які необхідно вирішити* відповідно до цієї мети. Це, зазвичай, робиться у формі перерахування (вивчити, описати, встановити, з'ясувати, запропонувати, розробити тощо). З огляду на виконання магістерської роботи формулювання цих завдань повинно бути якомога ретельнішим, оскільки опис їх вирішення становитиме зміст розділів магістерської роботи; це важливо також і тому, що їхні назви відповідають сформульованим завданням дослідження.

При проведенні наукових досліджень відрізняють поняття «об'єкт» і «предмет» пізнання і дослідження. *Об'єктом* дослідження прийнято називати те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника. Це процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження. Об'єкт відносно автономний і має чіткі межі. Виділяють об'єкти природні, соціальні, ідеалізовані. Досліджувати можна емпіричні та теоретичні об'єкти. На емпіричному рівні вчений має справу з природними і соціальними об'єктами, теорія оперує виключно ідеалізованими об'єктами. Усе це зумовлює істотну різницю і в методах дослідження. *Предметом дослідження* є досліджувані з певною метою властивості, характерні для наукового пізнання, це визначення певного «ракурсу» дослідження як припущення про найсуттєвіші для вивчення обраної проблеми характеристики об'єкта. Один і той же об'єкт може бути предметом різних досліджень і навіть наукових напрямів. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове (табл. 6).

Таблиця 6

Співвіднесення об'єкта та предмета дослідження

Об'єкт дослідження	Предмет дослідження
Фірма	Фінансовий стан фірми
Комерційні банки	Прибутковість банків
Країна	Збалансованість зовнішньої торгівлі

Об'єктом наукового дослідження є навколишній матеріальний світ та форми його відображення у людській свідомості, які, водночас, існують незалежно від останньої та відбираються відповідно до мети дослідження. Об'єктом дослідження в економіці може, наприклад, бути галузь, підприємство або група підприємств, структури органів управління, тобто те, що породжує проблемні ситуації й обрані для вивчення. В об'єкті виокремлюється та його частина, котра є предметом дослідження, який і визначає, наприклад, тему магістерської роботи. Залежно від ступеня складності виділяють прості і складні об'єкти дослідження, відмінність між ними визначається кількістю елементів та видом зв'язку між ними. *Прості об'єкти* складаються з кількох елементів, наприклад, заробітна плата робітників розкрійного цеху швейного підприємства. *До складних* відносять *об'єкти* з невизначеною структурою, яку необхідно дослідити, а потім описати, наприклад, собівартість виробів. Правильний вибір об'єкта вивчення навколишнього матеріального світу відповідно до мети дослідження сприяє обґрунтованості результатів дослідження.

Завдання дослідника полягає у визначенні факторів, які впливають на об'єкт дослідження, відборі та зосередженні уваги на найсуттєвіших з них. Фактор – це причинно-наслідковий вплив на якісні і кількісні зміни в об'єкті дослідження. Критеріями відбору суттєвих факторів є мета дослідження та рівень накопичених знань у цьому напрямку. Відбір найсуттєвіших факторів, які впливають на об'єкт дослідження, має велике практичне значення, оскільки впливає на ступінь достовірності результатів дослідження. Якщо будь-який

суттєвий фактор не враховано, то висновки, здобуті в результаті дослідження, можуть бути помилковими, неповними або зовсім хибними. Виявити суттєві фактори простіше, якщо дослідження ґрунтуються на добре опрацьованій теорії. Якщо теорія не дає відповіді на поставлені запитання, то використовують гіпотези, наукові ідеї, сформовані в процесі попереднього вивчення об'єкта дослідження (наукова новизна). Отже, чим повніше враховано вплив середовища на об'єкт дослідження, тим точнішими будуть результати наукового дослідження. Середовище – це те, що впливає на об'єкт дослідження. Вибравши об'єкт наукового дослідження, його предмет і фактори визначають його параметри, тобто повноту вивчення об'єкта відповідно до мети наукового дослідження. Від достовірності визначення параметра дослідження і класифікації об'єктів значною мірою залежать результати виконаного дослідження.

Класифікація об'єктів дослідження найчастіше здійснюється за двома методами: 1) класифікація об'єктів за наявністю і відсутністю ознак – полягає в тому, що більшість об'єктів поділяються на два класи. Один з них має певну властивість, а другий не має її; 2) класифікація об'єктів за видозміною ознак – полягає у тому, що члени поділу являють собою такі сукупності предметів, в кожній із яких загальна для всіх сукупностей ознака виявляється по особливому, з тими чи іншими варіаціями. Для кращого пізнання об'єктів, які вивчаються, при будь-якій класифікації, необхідно з самого початку вибрати основу поділу. Наприклад, виробничі витрати можна класифікувати за функціональною роллю у процесі виробництва (витрати сировини і матеріалів, витрати на оплату праці тощо).

Наукова діяльність є складним творчим процесом, який має власну логічну послідовність, вимагає відповідної організації праці дослідника. Основні форми становлення нового знання – це науковий факт, наукова проблема, гіпотеза і теорія. Наукові дослідження проводяться, насамперед, в інтересах практики та для подальшого розвитку теорії. Вони також здійснюються з метою подолання певних труднощів у процесі наукового пізнання, пояснення раніше невідомих фактів або для виявлення неповноти існуючих способів пояснення відомих фактів. Труднощі наукового пошуку найчіткіше проявляються у так званих проблемних ситуаціях, коли існуюче наукове знання, його рівень і понятійний апарат недостатні для вирішення нових завдань пізнання та практики. Наукове дослідження не лише розпочинається з виявлення і формулювання проблеми, а й постійно має справу з *новими проблемами*, оскільки вирішення однієї з них призводить до виникнення множини інших. Рівень наукового дослідження здебільшого визначається тим, наскільки новими й актуальними є проблеми, над якими працює дослідник. Вибір і постановка таких проблем обумовлюються об'єктивними та суб'єктивними умовами. Вирішення проблеми завжди передбачає вихід за межі відомого і тому не може бути знайдене за допомогою наперед відомих правил і методів, що, однак, не виключає можливості та доцільності планування дослідження. Наукову проблему часто характеризують як “усвідомлене незнання”. Дійсно, наукова проблема виникає разом із розумінням того, що наявні знання є неповними, і цю ситуацію можна виправити лише в ре-

зультаті подальшого розвитку науки та практики. Отже, *наукова проблема* – це форма наукового мислення, зміст якої становить те, що не досліджено людиною, але потребує пізнання, тобто це питання, котре виникло у процесі пізнання або практичної діяльності і потребує відповідного науково-практичного вирішення. Це – не застигла форма, а процес, який охоплює два основні етапи: постановку проблеми та її вирішення. Вміння правильно поставити проблему – необхідна передумова її успішного вирішення. «Формулювання проблеми – зазначав А. Ейнштейн – часто суттєвіше, ніж її вирішення, котре може бути справою лише математичного чи експериментального мистецтва. Постановка нових питань, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви і відтворюють дійсний успіх у науці». Поставити наукову проблему – це означає:

- розмежувати відоме і невідоме, факти, що пояснені і які потребують пояснення, факти, що відповідають теорії і котрі суперечать їй;
- сформулювати питання, яке висловлює основний зміст проблеми, обґрунтувати його правильність і важливість для науки та практики;
- визначити конкретні завдання, послідовність їх вирішення, методи, котрі будуть застосовуватися.

Задля формулювання проблеми необхідно не лише оцінити її значення для розвитку науки і практики, а й мати методи і засоби її вирішення. По суті, вибір проблем здебільшого визначає напрямок наукового пошуку, стратегію і тактику дослідження. *Вибір, постановка і вирішення проблем залежать як від об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. До перших можна віднести: ступінь зрілості і розвитку об'єкта дослідження; рівень знань, теорій у певній галузі науки; потреби суспільної практики; наявність спеціальних технічних засобів, методів і методики дослідження. Суб'єктивні фактори також суттєво впливають на постановку і вирішення проблем; насамперед, це наукові інтереси та практичний досвід дослідника, оригінальність мислення, наукова сумлінність, моральне задоволення, яке він отримує під час дослідження тощо. Перед початком дослідження необхідно провести попередню роботу з метою формулювання наукової проблеми та визначити шляхи її розв'язання. Така робота може здійснюватися, наприклад, наступним чином:*

1. Виявлення нових фактів та явищ, що не можуть пояснюватись існуючими теоріями, а також практичних проблем, які потребують наукового обґрунтування і вирішення. Попередній аналіз повинен розкрити характер та обсяг нової інформації, що спонукає дослідника до наукового пошуку та створення нових теорій.

2. Попередній аналіз та оцінка тих ідей і методів вирішення проблеми, котрі можна висунути на основі нових фактів та існуючих теоретичних передумов. Отже, відбувається висунання, обґрунтування й оцінка тих гіпотез, з допомогою яких передбачається розв'язати проблему. При цьому не ставиться завдання конкретної розробки однієї гіпотези, а проводиться порівняльна оцінка різних гіпотез, ступеня їх емпіричної і теоретичної обґрунтованості.

3. Визначення мети вирішення і типу проблеми, її зв'язок з іншими проблемами. Більш повне і комплексне розв'язання проблеми передбачає наявність відповідної за обсягом та якістю емпіричної інформації, а також певного рівня розвитку теоретичних уявлень, тому досліднику дуже часто необхідно відмовитися від повного вирішення проблеми й обмежуватися вужчим або частковим варіантом.

4. Попередній опис та інтерпретація проблеми. Після виконання попередніх етапів створюється можливість точнішого опису, формулювання і тлумачення проблеми за допомогою наукових понять, категорії, принципів і суджень. Дослідник повинен з'ясувати специфіку зв'язку між емпіричними даними, на яких базується проблема, і тими теоретичними гіпотезами і припущеннями, котрі висувуються для її вирішення.

Наукові дослідження умовно можна поділити на *теоретичні* та *прикладні*. Перші спрямовані на розкриття нових властивостей, відношень і закономірностей реального світу, тобто досліджують проблеми, пов'язані з пізнанням властивостей, законів природи та суспільства. Другі здійснюють пошук та аналіз шляхів, засобів і методів наукового пізнання з метою їх втілення у практичну діяльність. Кожний дослідник повинен знати специфіку наукової діяльності загалом і конкретної галузі знань зокрема.

Ефективність наукового дослідження, оптимальне використання потенційних можливостей дослідника залежать від організації його праці. Чим вища організація наукового дослідження та праці дослідника, тим вагоміших результатів він може досягти за менший період часу, тим вищою буде якість та ефективність праці.

Основні принципи раціональної організації наукової діяльності – це творчий підхід до постановки та вирішення проблем, наукове мислення, плановість, динамічність, колективність, самоорганізація, економічність, критичність і самокритичність, діловитість, енергійність, практичність. *Творчий підхід* означає, що дослідник повинен прагнути до пояснення фактів, явищ і процесів реальної дійсності, намагатися внести щось нове у науку, тому для наукової діяльності характерною є постійна напружена розумова праця, спрямована на виявлення сутності та специфіки об'єкта і предмета дослідження. Дослідник має постійно розмірковувати про предмет дослідження, шукати шляхи розв'язання визначених наукових проблем. *Наукове мислення* – це один із основних елементів наукової діяльності. Процес мислення відбувається у кожній людині по-різному, але значних результатів досягають лише ті дослідники, котрі постійно цілеспрямовано та наполегливо концентрують увагу на предметі дослідження, виявляють творчу ініціативу. *Плановірність* у науковій діяльності обумовлюється тим, що цей вид праці людини є складним, трудомістким, часто вимагає значних витрат часу та коштів. Отже, планова дисципліна допомагає запобігти невиправданім витратам часу і ресурсів, ефективно та результативно вирішувати наукові проблеми. Плановірність у науковій діяльності реалізується шляхом розробки різноманітних планів і програм, календарних графіків, блоксхем, індивідуальних планів тощо. Згідно з цими документами перевіряється хід дослі-

дження, його відповідність встановленим термінам, змісту етапів. За весь період дослідження може бути розроблено декілька планів з різним ступенем деталізації, початковий план уточнюється і коригується відповідно до отриманих на кожному етапі дослідження результатів. *Колективність* наукової діяльності полягає в тому, що дослідник є членом певного колективу (групи, кафедри, інституту). Він може звертатися за порадами та обговорювати одержані результати з членами цього колективу, з науковим керівником, виступати з доповідями і повідомленнями на семінарах, наукових конференціях тощо. Надзвичайно велике значення має *самоорганізація* праці дослідника, оскільки наукова діяльність підлягає обмеженій регламентації і нормуванню. Самоорганізація передбачає:

- відповідну організацію робочого місця із забезпеченням оптимальних умов для високопродуктивної дослідницької праці;
- дотримання дисципліни праці;
- послідовність у нагромадженні знань;
- систематичність у дотриманні єдиної методики і технології при виконанні однотипних робіт.

Самоорганізація базується на певних правилах науково-дослідної роботи: постійно розмірковувати про предмет дослідження; працювати відповідно до плану; відкидати другорядні справи, концентруючись на виконанні першочергової роботи; оптимально розподіляти сили та час; заздалегідь готувати все необхідне; не робити кілька справ одночасно; творчу роботу виконувати перед технічною, а складну – перед простою; доводити розпочате до кінця; постійно контролювати свою роботу; вчасно вносити корективи; обмежувати ширину і глибину дослідження.

Технологія наукової діяльності ґрунтується на тому, що будь-яке наукове дослідження передбачає максимальне використання комплексу індивідуальних якостей дослідника, певних прийомів і способів дослідницької праці. Для ефективної наукової творчості дослідник повинен мати певні особистісні якості. Безумовно, важко знайти людину, котра мала б ці риси в повному обсязі, але потрібно прагнути їх розвивати та виховувати. Необхідна постійна робота над собою для більш повного розкриття задатків і здібностей, уваги, пам'яті, спостережливості, формування навичок наукової праці тощо. Для виявлення і структуризації важких для розуміння та дослідження проблем, які характеризуються великою кількістю і складним характером взаємозв'язків, доцільно застосовувати метод «дерева цілей» або «дерева рішень». Цей метод зорієнтований на отримання повної та відносно стійкої структури цілей, проблем, функцій, напрямків, тобто такої структури, яка мало змінюватиметься впродовж певного терміну. Цілі (рішення) мають ієрархічний характер, при цьому цілі (рішення) вищого рівня не можуть бути досягнуті, поки не досягнуті цілі (рішення) найближчого нижнього рівня. З переміщенням на нижчі рівні ієрархії цілі (рішення) конкретизуються. У процесі побудови та використання «дерева цілей» або «дерева рішень» необхідно прагнути їх чітко і конкретно формулювати, забезпечити можливість кількісного чи порядкового оцінювання ступеня їх-

ної реалізації. Головним результатом застосування цього методу є те, що він дає можливість поділу головного (генерального) завдання (цілі) на сукупність простіших завдань, для розв'язання яких існують певні методи та прийоми. Послідовний поділ мети дослідження на підпроблеми є важливим етапом системного аналізу. Такий поділ необхідно продовжувати доти, поки не отримуються прості, досить очевидні завдання, котрі можна реалізувати відомими способами і методами. Метод побудови «дерева цілей» – це ефективний і дуже поширений спосіб вирішення слабо структурованих проблем і завдань у галузі економіки, державного управління, менеджменту, при дослідженні й удосконаленні організаційних структур, проведенні наукових досліджень тощо. Отже, в процесі побудови «дерева цілей» як методу наукового дослідження на першому етапі необхідно:

- чітко визначити і сформулювати головну мету (ціль) дослідження;
- визначити цілі другого порядку та завдання дослідження;
- виявити інформацію про параметри системи та зовнішнього середовища, які досліджуються;
- визначити допущення й обмеження, в межах яких проводиться дослідження та розв'язується проблема.

7.2. Наукова стаття і тези як форми подачі результатів наукових досліджень

Основними формами подачі результатів наукових досліджень є наукова стаття та тези.

Наукова стаття є основним видом публікацій, в якому описано кінцеві чи проміжні результати проведеного дослідження, обґрунтовано способи їхнього отримання, накреслено перспективи наступних напрацювань. Стаття слугує віддзеркаленням наукового пріоритету автора та робить матеріал дослідження надбанням фахівців. Підготовка статті посідає важливе місце в науковій роботі як молодих, так і знаних науковців. Наукові статті виконують низку функцій:

- дослідницьку – відображають наукові результати;
- презентаційну – представляють дослідника в науковому світі;
- оцінювальну – оцінюють стан наукових досліджень з певної проблематики;
- комунікативну – слугують засобом спілкування дослідників.

Написання наукової статті є творчим процесом, який потребує чималих зусиль. Автор повинен ретельно вивчити та проаналізувати інформаційні джерела, зробити висновки, додати науковій новизни та викласти статтю у правильному форматі. Найпоширеніша помилка при написанні статті – це дублювання раніше напрацьованих результатів та висновків за обраною темою. Окрім цього необхідно уникати іншої, не менш поширеної, помилки – формулювання новизни, яка позбавлена наукового підґрунтя. Готуючи наукову статтю, необхідно враховувати, що різні видання висувають різні вимоги щодо оформлення статті для подальшої її публікації.

Важливими кроками підготовки якісного наукового продукту є:

1. *Ідея, яка запалює.* Інтерес до певної теми зазвичай з'являється ще до прийняття виваженого рішення щодо написання наукової статті. У випадку появи ідеї для майбутньої статті необхідно пам'ятати важливе правило: тема повинна бути якомога вужчою (особливо це стосується науковця-дослідника), репрезентуючи сегмент певного напрямку дослідження, який потребує ретельного та якісного опрацювання та глибокого аналізу.

2. *Власні дослідження.* Дослідження повинно проводитись автором праці, резюмування надбань попередників, перелічування нових ідей чи зауважень не є ознакою відповідального науковця.

3. *Фундамент з тез.* Цей крок передбачає аналіз усього матеріалу, який автор вивчив, дослідив та зібрав власноруч.

4. *Переконливі аргументи.* Переконливі та логічні аргументи слугують обов'язковою компонентою наукової статті. Найкращою аргументацією є особисто проведені експерименти, опитування, анкетування, будь-який емпіричний метод.

5. *Чітка структура.* Текст наукової статті повинен бути оформлений відповідно до академічних стандартів. Найчастіше структурно стаття будується за принципом IMRAD (вступ, методи, результати та обговорення).

Вступ (Introduction). У ньому зазначаються мета та актуальність роботи, короткий перелік питань, які можуть зацікавити читача, та згодом висвітлюються у статті.

Методи (Methods) – шляхи формування власної наукової думки (як саме проводились дослідження, які методи застосовувались, які фактори впливали на отримані результати).

Результати (Results). Цей розділ стосується конкретики (докази, таблиці, графіки), резюмування на скільки вдалося відповісти на поставлені питання, які саме відповіді отримані, що з отриманого може бути корисним для загалу.

Та (And) обговорення (Discussion). Підбиття підсумків, формулювання висновків роботи, окреслення перспектив подальших досліджень за даною темою, коротке обґрунтування того, які попередні результати знадобилися для дослідження, що підтвердилось, а що довелося спростувати.

6. *Вибір видання.* Обирати видання для публікації статті необхідно одночасно з її підготовкою, оскільки кожне з них формує власні вимоги до оформлення, обсягу й наповнення матеріалів. Не кожне видання може прийняти певну тему.

Тези – це коротко сформульовані основні положення наукової доповіді, статті чи іншої наукової праці. Пишуть тези з метою узагальнення наявного матеріалу, подання змісту відносно великого об'єму публікації чи доповіді в короткому формулюванні.

Вдало написані тези привертають увагу як до наукового матеріалу, так і до їх автора. Пишучи тези, автор добре повинен володіти проблемою, яку презентує, і його основним завданням стає коротке та змістовне її вираження в

письмовій формі. Це не завжди вдається легко та швидко зробити, але після завершення роботи над тезами розуміння описаної проблеми стає глибшим.

Розглянемо особливості підготовки та написання тез доповідей чи статей.

Тези можуть бути представлені двома основними групами.

Написані за наявним матеріалом (розділ магістерської роботи чи доповідь на конференції). Основна складність полягає у необхідності значного зменшення обсягу друкованого тексту за максимального збереження його змісту. Читаючи текст, його розбивають на низку уривків, з кожного виділяють найважливіше за змістом. Згодом, добре обдумавши виділені фрагменти, з'ясувавши їхню суть, формулюють з них окремі положення, сукупність яких і буде тезами.

Написані до того, як складено доповідь на конференції. Автор спочатку пише тези, а згодом розширює їх до розмірів виступу або статті. Так опрацьовують тези доповідей, які подають на наукові конференції. Складність полягає в тому, що автор не має до кінця сформованого уявлення про питання чи проблему, яким присвячені тези. Опрацювання ідеї починають вже під час написання тез. Для того, щоб зробити ідею зрозумілою читачеві, автор вводить його в суть проблеми, показує різні аспекти роботи.

За структурними особливостями тези поділяють на три основні типи:

1. *Постановка проблеми:*

- короткий вступ, щоб окреслити актуальність теми;
- огляд наявних поглядів на проблему чи стан досліджень;
- деякі власні думки на цю тему;
- заплановані дослідження;
- висновок та пропозиції щодо вирішення проблеми.

2. *Результати дослідження:*

- короткий вступ з постановкою проблеми;
- характеристика об'єкта та предмета дослідження;
- зміст проведених досліджень;
- отримані результати та їх аналіз;
- висновки.

3. *Нова методика проведення експериментальних чи теоретичних досліджень:*

- короткий вступ з описом завдання, яке потребує розробки нової методики;
- порівняння нової методики з уже існуючими;
- результати застосування, аналіз переваг та обмежень нової методики;
- висновки.

Перед початком наукової конференції (семінару, симпозіуму) зазвичай публікують збірник *тез доповідей* – попередніх матеріалів, що містять виклад основних аспектів запланованих доповідей.

Правила оформлення тез доповідей визначає оргкомітет конференції; їх включають в інформаційні повідомлення, що надсилають майбутнім учасникам конференції та виставляють на сайті конференції. Вимоги щодо оформлення

потрібно точно виконувати, порушення в оформленні суттєво ускладнюють роботу над збірником тез і можуть бути підставою для відмови в публікації.

Обов'язковими елементами тез є заголовок, прізвища авторів, назви та адреси організацій, де вони працюють. Обсяг тексту має бути невеликим, але достатнім для чіткого викладу думок автора.

За результатами розгляду тез доповідей Організаційний комітет ухвалює рішення про включення доповіді в програму роботи конференції та публікацію тез чи доповіді у збірнику матеріалів конференції. Під час написання тез рекомендовано дотримуватися певної послідовності дій, а саме:

1. Визначити, до якого типу належатимуть тези, вибрати відповідну структуру.

2. Продумати, що є основним результатом чи висновком наукової роботи.

3. З урахуванням вибраного типу тез, основного результату наукового дослідження та назви і профілю конференції необхідно підбрати робочу назву тез. Бажано, щоб назва тез містила ключові слова тематики конференції чи її підсекцій. У випадку невідповідності тез тематиці конференції, оргкомітет може відмовити в участі в її роботі.

4. Скласти детальний план. Для цього до кожного обов'язкового структурного елемента чи розділу продумати та записати хоча б одним реченням його основну ідею. Кожна з цих ідей буде розкрита абзацом тексту в майбутніх тезах.

5. Уважно перечитати написаний план та проаналізувати, чи достатньо перелічених пунктів для повного розкриття теми. За необхідності доповнити план потрібними пунктами. Записані ідеї мають складати логічну послідовність для доведення основної ідеї, результатів та висновків, в іншому випадку потрібно змінити розташування абзаців, уточнити формулювання. Можливо, зміни в тезах наштовхнуть на внесення коректив у назву роботи.

6. Ознайомитися з вимогами щодо оформлення тез, зокрема їхній обсяг, шрифт, поля. Пропонований обсяг орієнтовно розділити між запланованими абзацами та починати написання роботи.

7. Починаючи з першого абзацу, коротко сформулювати свої думки, відповідно до відведеного обсягу. Далі необхідно переходити до другого абзацу і працювати над тезами аж до формулювання висновків.

8. Уважно перечитати весь текст, звертаючи особливу увагу на логічність переходу між абзацами. У роботі має простежуватися чітка структура і послідовність викладу. За потреби відредагувати зміст абзаців, а якщо виникли нові міркування, то внести їх у план тез та попрацювати над ними відповідно до пунктів 4-8 пропонованого алгоритму. Текст роботи має містити основні результати проведеного дослідження та добре аргументовані висновки.

9. Перевірити відповідність загального обсягу тез вимогам. Знайти і скоротити другорядні деталі тексту, замінити фрази, щоб позбутися неповних рядків.

10. Оформити усі складові тез, такі як назву, дані про авторів, текст, список літературних джерел згідно з вимогами оргкомітету конференції.

11. Показати написану роботу науковому керівникові, своїм колегам, вислухайте їхню думку про зміст, обґрунтованість та стиль роботи. Внести у тези ті виправлення та доповнення, які вважаєте суттєвими та потрібними.

12. Готові тези відправити в оргкомітет конференції.

Працюючи над тезами, молодий науковець має дотримуватися певних загальних вимог до їхнього написання:

- викладати свої міркування щодо отриманих результатів, а не переписувати вже опубліковані статті;
- коротко формулювати кожне твердження, наділяти його суттєвим змістом, логічно чи емпірично обґрунтовувати;
- не намагатися розглядати у тезах вирішення проблеми, адже тези – це аналітична праця з обраної теми;
- дотримуватися наукового стилю, але пам'ятати, що навіть непідготовлений читач має зрозуміти текст тез.

Дотримання вищенаведених порад дасть змогу навіть перші тези та перший виступ на конференції перетворити на яскраве та переконливе входження у наукову спільноту, отримати рекомендацію до опублікування представленого матеріалу. Вдалий виступ провокує жваве обговорення, з якого можна почерпнути нові ідеї щодо подальших досліджень.

7.3. Науково-дослідна робота магістрів у вищому навчальному закладі

Алгоритм викладу наукових досліджень магітрами практично завжди ідентичний, проте має досить жорстку структуру. До такої структури входить: назва дослідження;

- вступ;
- виклад основного матеріалу;
- висновки;
- список використаних літературних джерел;
- додатки.

Тема повинна бути лаконічною (до 12 слів) та чітко вказувати на предмет дослідження та мету автора.

Вступ є найбільш структурованою частиною наукового дискурсу. Він складається з обґрунтування актуальності теми дослідження, визначення мети дослідження, його предмета та об'єкта, а також завдань. Предмет та об'єкт дослідження вказуються в усіх формах наукового дискурсу (як правило, в статтях не вказуються). Завдання дослідження випливають з мети та щільно пов'язані з об'єктом та предметом за змістом. Наукове дослідження обов'язково повинно містити новизну, тобто те, що відображає що розроблено вперше, знайшло подальшого розвитку, удосконалено.

Виклад основного матеріалу структурується за розділами, які відображають складність та багатогранність предмету. При цьому, завдання дослідження повинні кореспондувати з характером структуризації основного матеріалу. Це,

у свою чергу, стосується і висновків. Висновки будуються так, щоб вони продемонстрували зв'язок між завданнями, новизною, структурою основного матеріалу.

Список використаних джерел є обов'язковим елементом наукових досліджень, оскільки він відображає його методологічну базу та авторське бачення проблеми, основу для формування категоріального апарату дослідження та ступінь обізнаності із сучасними досягненнями у сфері науки. За необхідності виклад матеріалу дослідження може містити додатки.

7.4. Підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів

Вищими науковими кадрами в Україні вважаються особи, які, насамперед, мають наукові ступені, а саме кандидати та доктори наук, а також наукові співробітники (молодший, старший, головний, провідний). У випадку, коли наукові працівники здійснюють освітню діяльність їм присуджуються вчені звання доцента, професора.

Старт наукової кар'єри, як правило, починається зі вступу в аспірантуру, закінчення якої повинно відбутись у формі подання до захисту, або захисту кандидатської дисертації. При написанні кандидатської дисертації призначається науковий керівник, яким, як правило, повинен бути доктор наук з відповідної спеціальності. Написання докторської дисертації здійснюється під час перебування у докторантурі, або самостійно. Докторантам призначається науковий консультант, яким може бути виключно доктор наук. Захист кандидатських і докторських дисертацій відбувається у спеціалізованих вчених радах. Після цього оформляється атестаційна справа здобувача наукового ступеня і подається на розгляд Атестаційної колегії МОН України. Так, дисертація проходить відповідну експертизу, після чого відбувається ухвалення рішення про присудження здобувачу наукового ступеня.

Тема 8.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

- 8.1. Сутність, зміст та специфіка викладання економічних дисциплін
- 8.2. Організація методичної роботи викладача економічних дисциплін
- 8.3. Види та організаційні форми викладання економічних дисциплін
- 8.4. Засоби сучасного вузівського навчання. Болонський процес та форми організації контролю знань економічних дисциплін.

8.1. Сутність, зміст та специфіка викладання економічних дисциплін

Особливість економічної освіти полягає в тому, що її отримують скрізь, де б людина не знаходилась і яким би родом занять не займалася. Проте в навчанні важливо сформувати систему економічних дисциплін, навчальних предметів, що є адаптованими до змісту певної діяльності.

Реалізація концепції економічної освіти пов'язана з вибором засобів і способів навчання, тобто методики викладання. Викладач має бути відносно вільним у виборі способів розподілу навчального матеріалу та способів викладання, тобто комплексу методичних проблем і засобів навчання (ситуації, задачі тощо), оскільки лєвова частка педагогічного успіху залежить саме від методики викладання. Кожен викладач постійно повинен здійснювати пошук балансу між вивченням теоретичних основ і практичним життям, між тим, як навчати і чому навчати. Розуміння студентами цілі предмета і місця конкретного навчального матеріалу в ньому сприятиме ефективнішому засвоюванню матеріалу. Усвідомлення цілей курсу, що вивчається, полегшується, коли викладач навчає не тільки змісту, а й методам «добування» фактів, їх систематизації, описуванню в системі понять.

Сучасна методика викладання економічних дисциплін повинна спиратися на сучасні дослідження з різних дисциплін, у тому числі соціоекономіки, економічної психології, що уможливить для викладача створення та вдосконалення стилю та методики викладання. У цьому контексті значення освітніх Інтернет-ресурсів важко переоцінити, оскільки вони забезпечують необмежений доступ до професійної інформації, використання планів занять, on-line курсів, Web-сайтів, співпраці з іншими викладачами, обміну інформацією зі студентами. Викладач може використовувати ресурси мережі Інтернет наступним чином: самоосвіта, самостійне підвищення своєї кваліфікації на основі інформації, що міститься у мережі, отримання нормативно-довідкових документів; розробка

власних матеріалів і публікація їх в мережі; тестування студентів на основі контрольної оцінювальних матеріалів, що зберігаються у мережі; участь в заочних конференціях і конкурсах; створення власного сайту викладача.

При створенні нового Інтернет-ресурсу переслідують мета підвищення пізнавальної активності студентів і, як наслідок, підвищення ефективності навчання. Водночас для досягнення такої мети необхідно вирішити певні завдання:

- створити новий ресурс максимально професійно;
- представити актуальні для студентів матеріали;
- оформити інформацію у максимально зручному для сприйняття вигляді;
- зробити всю розміщену інформацію особистісно забарвленою, авторською.

Використання Інтернет-ресурсу у такий спосіб забезпечує можливості інтерактивної взаємодії викладача та студента. Досить широкою є палітра відкритих та бінарних занять, позааудиторних заходів, що здійснюються викладачами економічних дисциплін у межах, зокрема: олімпіад з навчальних дисциплін; професійних конкурсів, круглих столів, зустрічей зі стейкхолдерами тощо.

Узагальнивши навчально-педагогічну літературу, можна виділити наступні сучасні підходи до навчання:

студенти навчаються швидше, якщо вони безпосередньо залучені до вирішення реальних проблем;

сприяє навчанню активна, а не пасивна роль студента (краще активно вчитись на якомусь прикладі самому, ніж багато разів чути про нього).

Відвідування компаній, фірм, установ та організацій тощо є потужним інструментом навчання та зміни поведінки. Завдання викладача в освітньому процесі – формувати у студентів бажання систематично навчатись та опановувати нові знання. Дуже важливо, щоб кожен студент повірив у свою індивідуальність, усвідомив відповідальність за власне життя та економічний добробут. Таким чином, основним засобом спілкування має бути діалог, основним принципом діяльності – вибір, основним змістом занять – аналіз пріоритетних цінностей, виокремлених в результаті зробленого кожним вибору.

8.2. Організація методичної роботи викладача економічних дисциплін

Методична робота – це важлива складова освітнього процесу, яка спрямована на вирішення завдань щодо підвищення якості підготовки фахівців на основі комплексного підходу до вдосконалення змісту, організації й методів навчання.

Розрізняють дві форми методичної роботи: *науково-методичну* та *навчально-методичну*. *Науково-методична* робота зорієнтована на створення нових принципів і методів ефективного управління процесом навчання студентів, тоді як *навчально-методична* – на методичне забезпечення й удосконалення існуючих форм і видів занять зі студентами.

З-поміж основних напрямів методичної роботи варто виділити:

- перспективне та поточне планування навчально-методичної роботи;
- створення навчально-методичних комплексів з дисциплін (освітніх компонент) згідно із сучасними вимогами до рівня підготовки фахівців;
- вдосконалення навчальних планів і програм підготовки фахівців;
- вивчення обсягу та змісту самостійної роботи студентів, вироблення методичних рекомендацій з її планування, організації й контролю;
- методичне забезпечення єдності освітнього процесу і наукових досліджень;
- організація системи підвищення педагогічної майстерності молодих викладачів, аспірантів і наукових співробітників;
- організація підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників;
- аналіз забезпеченості освітнього процесу навчально-методичною літературою, формування поточних планів видання підручників, навчальних і методичних посібників і вказівок;
- вивчення, узагальнення та поширення позитивного досвіду навчально-методичної роботи, передових прийомів і методів проведення навчальних занять та організаційних форм навчання;
- аналіз загальних і специфічних питань методики викладання;
- організація й проведення науково-методичних конференцій і конкурсів з науково-методичної діяльності;
- проведення науково-методичних досліджень з актуальних для вищої школи проблем.

Науково-методичне забезпечення освітнього процесу включає: стандарти вищої освіти Міністерства освіти і науки; навчальні та робочі навчальні плани; робочі програми навчальних дисциплін; програми навчальної, виробничої й інших видів практик; підручники і навчальні посібники; інструктивно-методичні матеріали до лекційних, практичних і лабораторних занять; індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів із навчальних дисциплін; контрольні завдання до практичних; контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу; комплексні практичні індивідуальні завдання, методичні матеріали для студентів із питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових і дипломних робіт (проектів).

Методична робота спрямована на підвищення теоретичного та наукового рівня викладання з метою поглиблення теоретичної і покращення практичної підготовки студентів, підвищення педагогічної майстерності викладача з метою поглиблення його професійних компетентностей, створення високоякісної методичної літератури, оновлення змісту навчальних дисциплін відповідно до викликів сьогодення, застосування в освітньому процесі нових активних форм і методів навчання, його комп'ютеризації, використання новітніх інформаційних технологій тощо.

Методична робота охоплює розробку освітньо-професійних (освітньо-наукових) програм за відповідними спеціальностями, підготовку підручників, монографій, навчальних посібників, навчально-методичних статей, видання конспектів лекцій, збірників вправ / задач та інших навчально-методичних матеріалів, методичне забезпечення проведення олімпіад, конкурсів, диспутів і дискусій із студентами (абітурієнтами), а також заходів щодо профорієнтаційної роботи, підготовку до лекційних, практичних та інших навчальних занять, складання екзаменаційних білетів, тестів та інших методичних матеріалів для проведення підсумкової атестації, заліків та іспитів, взаємне відвідування занять викладачами, контрольні відвідування занять завідувачами кафедри, підготовку та участь у роботі науково-методичних конференцій і семінарів.

Якість і рівень організаційно-методичного забезпечення вищої освіти освітнього процесу є визначальним фактором якості освіти загалом. Організаційно-методичне забезпечення вищої освіти ґрунтується на дотриманні нормативних документів Міністерства освіти і науки України щодо організації освітнього процесу, його методичного забезпечення, навчальної літератури, навчально-методичних видань, експертизи та моніторингу якості освіти для забезпечення освітнього процесу в закладах вищої освіти відповідно до змісту навчання, визначеному стандартами вищої освіти, навчальними і робочими навчальними планами і програмами підготовки фахівців.

8.3. Види та організаційні форми викладання економічних дисциплін

З-поміж видів та організаційних форм викладання економічних дисциплін, насамперед, варто виділити лекції та практичні заняття.

Термін «*лекція*» походить від лат. «*lectio*», що в перекладі означає читання. Викладач, на якого покладені обов'язки читання лекцій, повинен володіти знаннями про ті види лекцій, які прийнято виділяти у сучасній методичній науці. Враховуючи симбіоз усталених і новітніх форм організації навчального процесу, умовно можна розподілити види лекцій на дві великі групи: традиційні й нетрадиційні.

Серед *традиційних лекцій* за стадіями навчання прийнято виділяти такі:

Вступна лекція (зазвичай розпочинає вивчення навчальної дисципліни). Вона є важливою з точки зору реалізації організаторських функцій, тому що саме на ній окреслюються: межі й час, відведений на вивчення даної дисципліни, вимоги кафедри щодо опанування матеріалом, особливості проведення практичних занять та організації самостійної роботи, вказується форма контролю знань. Окрім цього, доцільно продемонструвати, яким чином ця навчальна дисципліна пов'язана з тим, що вивчалось на попередніх етапах, до яких галузей науки найчастіше прийдеться звертатися при її вивченні, як набуті знання зможуть бути використані в подальшому навчанні.

Саме на вступній лекції визначається предмет і основні методи науки, яка вивчається, зв'язок теоретичного матеріалу з суспільною практикою, осо-

бистим досвідом студентів і їх майбутньою спеціальністю. Для вступної лекції відбирають навчальний матеріал, який передбачає первинне ознайомлення з темами розділу, що будуть вивчатись на наступних заняттях. Головне її завдання при цьому визначається необхідністю зацікавити до навчального матеріалу теми, розкрити існуючі взаємозв'язки між іншими темами та пояснити існуючу системність знань.

Серед традиційних лекцій окреме місце посідають *оглядові лекції*. Зазвичай, цей вид занять передбачається за тими навчальними дисциплінами, які виносяться на державну атестацію. На оглядових лекціях основною метою стає актуалізація ключових знань. З іншого боку, під час неї відбувається систематизація наукових знань на більш високому рівні з опорою на науково-понятійному і концептуальному базисі всього курсу чи його модулів. Різновидами оглядової лекції є: *оглядово-повторювальна та консультативна лекція*. Іноді така лекція будується таким чином, що 50% часу виділяється для відповідей на конкретні питання, що виникли у слухачів.

Найбільш поширеним видом традиційних лекцій є *інформаційна лекція* (тематична). Головне завдання такої лекції – викласти й пояснити студентам певну інформацію у відповідності до програми, спрямувати на деякі проблемні питання, що існують з цього приводу у сучасній науці. Інформаційна лекція в залежності від логіки подачі матеріалу, навчальних цілей може мати різновиди, серед яких найбільш розповсюдженими є: *загальнопредметна лекція* (конкретизує зв'язок фундаментальних об'єктів з конкретною навчальною дисципліною, демонструє системні відносини, поступово дає цілісну уяву про предмет) та *лекція-конкретизація* (має на меті деталізацію і поелементне вивчення й засвоєння якого-небудь поняття, теорії, характеризуються достатньо великим об'ємом, тому не завжди вдається завершити розгляд всіх питань за час однієї пари; зазвичай, навчальний матеріал такої лекції подається інформаційним блоком, до якого входить одне або декілька взаємопов'язаних понять).

Лекція-інтеграція (основна функція – диференціююча, яка дозволяє із великої кількості одержаних знань виділяти тільки ті, які мають змістовне і логічне навантаження та які є базою для встановлення зв'язків між основними поняттями теми, курсу, предмету).

Узагальнююча лекція проводиться по закінченні розділу або теми, що вивчається для закріплення отриманих студентами знань. При цьому лектор виділяє вузлові питання, широко використовує узагальнюючі таблиці, схеми, алгоритми, що дозволяють включити засвоєні знання, уміння і навички в нові зв'язки і залежності, переводячи їх на більш високі рівні засвоєння, допомагаючи тим самим застосуванню отриманих знань, умінь і навичок в нестандартних і пошуково-творчих ситуаціях.

На заключному етапі викладання навчальної дисципліни використовується *підсумкова (заключна) лекція*, яка має на меті узагальнити на новому рівні відомості, певною мірою систематизувати знання, продемонструвати здобутки студентів, динаміку їх успіхів по опануванню дисципліни. Така лекція є доціль-

ною в аспекті демонстрації міжпредметних і міждисциплінарних зв'язків, перспектив подальшого навчання.

Щодо *нетрадиційних видів лекцій*, то вони є наближеними до комплексу інноваційних освітніх технологій, до пошуку дещо інших підходів до викладу навчального матеріалу. Головне, що вони не суперечать вищенаведеній класифікації і можуть розглядатися як її органічне доповнення, оскільки відрізняються, насамперед, формою подачі інформації. До категорії нетрадиційних відносяться такі:

міні-лекція (може проводитись на початку будь-якого виду аудиторних занять (зокрема, практичного) упродовж десяти хвилин по одному з питань теми, що вивчається;

проблемна лекція – це апробація багатоваріантних підходів до рішення представленої проблеми. Вона активізує особистий пошук студентів, пошукову та дослідну діяльність. Прикладом проблемної лекції є *лекція-брейнстормінг* ("мозкова атака"). На таких лекціях створюються команди, які за певний час повинні надати свій варіант вирішення проблеми. Викладач стежить не тільки за правильністю відповіді, але й за аргументацією, а в разі необхідності сам дає розгорнутий коментар;

лекція-конференція (проводиться за схемою наукових конференцій). Складається із заздалегідь поставленої проблеми і системи доповідей (до 10 хвилин) по кожному питанню, що висвітлює проблему. При цьому виступ готується як логічно закінчений текст, який є результатом самостійної роботи студента. Функція викладача полягає у керуванні підготовкою таких доповідей до лекції. Під час лекції викладач може дещо узагальнити матеріал, допомогти «лектору-початківцю» з числа студентів, якщо йому не зовсім вдається відповісти на питання аудиторії. Такий вид лекцій значно підвищує роль самопідготовки;

лекція-прес-конференція – на початку заняття студенти мають задавати лектору питання у письмовій формі, які лектор протягом декількох хвилин аналізує і дає змістовні відповіді, які повинні бути сформовані у зв'язний текст. При достатньо високому рівні підготовленості аудиторії висвітлення питань може відбуватися за участю найсильніших студентів, які займають місце поруч з викладачем.

лекція із заздалегідь запланованими помилками: на підготовчому етапі у тексті лекції закладається певна кількість помилок змістовного, фактологічного, методичного характеру. На початку лекції викладач попереджає аудиторію, що в даному тексті є певна кількість помилок. Під час лекції або при підготовці до практичного заняття студенти знаходять ці помилки, кваліфікують їх, надають правильні відповіді. Така лекція виконує стимулюючу, контрольну та діагностичну функції;

лекція-бесіда (окрім питань студентів допускає викладення ними своєї точки зору з того чи іншого питання). На такій зустрічі лектор і сам повинен ставити питання студентам, щоб почути їх висловлювання, викладення їх позиції. Так утворюється підґрунтя для обміну думками, для бесіди. Методична

специфіка лекції-бесіди полягає в тому, що лектор виступає і в ролі інформатора, і в ролі співбесідника, що вміло направляє хід діалогу зустрічними питаннями;

кіно(відео)лекція (сприяє розвитку наочно-образного мислення у студентів). Лектор здійснює підбір необхідних кіно(відео)матеріалів за темою, що вивчається. Перед початком огляду студентам доводиться цільова установка, в ході огляду кіно(відео)матеріалів лектор коментує події, що відбуваються на екрані.

лекція-візуалізація (передача усної інформації, перетвореної у візуальну форму технічними засобами навчання). Лектор широко використовує такі форми наочності, які самі виступають носіями змістовної інформації (слайди, таблиці, рисунки, схеми і т.д.). Для даного виду занять характерно широке використання так званих «опорних сигналів», коли вся інформація кодується у вигляді певних символів, знаків, а потім викладач коментує їх функціональні й системні взаємозв'язки.

лекція-екскурсія (проводиться не в аудиторії, а передбачає виїзд безпосередньо до практичних підрозділів ДПС, казначейства, банків, прокуратури чи суду, музеїв тощо). Сама обстановка стає своєрідною наочністю, яку неможливо відтворити в умовах навчального закладу.

Питання після лекції – і за витраченим часом, і по виховній значимості такого виду контакту з студентами – може трансформуватися в самостійний вид роботи лектора – *лекцію-брифінг*. Така лекція складається з короткого (15-20 хвилин) повідомлення лектора і його відповідей на питання студентів (до 60 хвилин). Принципово нових елементів методики лекція-брифінг не пропонує, але при підготовці необхідно особливо ретельно продумати зміст і форму вступного повідомлення. Воно повинно бути інформативним, зрозумілим, коротким, композиційно завершеним. Виступів студентів не передбачається. Принципова методична структура така: повідомлення лектора – питання студентів – відповіді лектора;

бінарна лекція (в аудиторії водночас перебувають два лектори). Така лекція доцільна, коли, наприклад, існують різні підходи до вирішення проблемних питань і кожний з викладачів відстоює власні позиції. Вона доцільна і для здійснення міжпредметних зв'язків, коли одна проблема стає інтегральною для викладачів різних дисциплін. Ця лекція фактично є формою «*круглого столу*». Ця методика, що отримала розповсюдження в лекційній практиці, максимально демократизує спілкування лекторів і студентів, тому що передбачає їх рівність як співрозмовників, котрі колективно обговорюють певну проблему. Однак і за «*круглим столом*» є лідери – спеціалісти з конкретних питань. Повинен бути і лідер-організатор, функції якого полягають у тому, щоб стежити за регламентом, дисциплінувати учасників бесіди тощо. Можливий ще один варіант організації і проведення бінарної лекції, який передбачає запрошення на таке заняття практичного працівника. Таким чином, створюється органічний дует: викладач, який має гарну теоретичну підготовку, і практик, який прекрасно

знає особливості роботи і може розповісти про окремі професійні прийоми, що знаходяться в межах теми, яка вивчається;

лекція із застосуванням техніки зворотного зв'язку (інтерактивна лекція). Можлива як за допомогою звичайних вербальних (словесних) засобів, так і за допомогою технічних засобів навчання у спеціально обладнаних аудиторіях, але в основному за рахунок використання інтерактивних технологій навчання. Позитивні сторони інтерактивної лекції очевидні: *по-перше*, долається перша вада, за яку критикують лекції: студент перестає бути пасивним об'єктом навчання, а готується не тільки до практичних занять, але й до лекції, на якій, до речі, дозволяється оцінювати студента; *по-друге*, вдається здійснювати диференційований підхід, діагностуючи рівень обізнаності з теми; *по-третє*, з'являється час на детальний розгляд найбільш складних моментів лекції, оскільки не потрібно надиктовувати основні положення і визначення – вони вже зафіксовані в конспектах.

Методика практичних занять попри те, що може відрізнитися залежно від досвіду і методичних концепцій викладача, покликана активізувати навчально-пізнавальну діяльність студентів, сприяти формуванню навичок і умінь, поглибленню знань з курсу. Усе це передбачає продуману підготовку до проведення практичного заняття з боку викладача. Йдеться про перегляд програми, підручників, посібників, методичних розробок з теми практичного заняття, що дає змогу викладачеві внести елементи нового, уточнити зміст контрольних запитань тощо.

Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі – тестах для виявлення ступеня оволодіння студентами теоретичними положеннями, завданнях різної складності для розв'язування їх студентами на занятті та необхідних дидактичних засобів. Підготовка до занять здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента. Особливо важливо, щоб студент усвідомив тему і завдання за темою, від чого залежить ступінь зацікавленості нею.

Важливою для успішного проведення практичних занять є підготовка методичних розробок, в яких відображені тема, мета заняття, контрольні запитання, список рекомендованої літератури. Однак такі рекомендації доволі спрощують роботу студента. Тому необхідно розробляти такі рекомендації, які б сприяли формуванню самостійності студента, звичайно під керівництвом викладача.

На початку кожного практичного заняття доцільно декілька хвилин відводити для перевірки готовності студентів до роботи.

Тематика і плани проведення практичних занять із переліком рекомендованої літератури заздалегідь доводяться до відома студентів. Студенти згідно з тематичним планом самостійно опрацьовують лекційний матеріал, рекомендовану літературу. За потреби готують необхідні матеріали і виконують домашні завдання.

Єдиної методики проведення практичних занять не існує, кожен навчальний заклад використовує власні розробки. Однак основних положень дотри-

муються всі. Проводять практичне заняття переважно у такій послідовності: вступне слово викладача, пояснення незрозумілих студентам питань, запланована практична частина, завершальне слово викладача.

Для кожного заняття надзвичайно важливою є вступна частина. Чим вона динамічніша, тим швидше студенти налаштуються на сприйняття нової дисципліни і будуть готові до творчої роботи. Важливе нагадування основних вимог, правил на занятті, оголошення завдання на наступне заняття з короткою аргументацією. Це слід робити з огляду на те, що на початку заняття студенти уважніші й сконцентрованіші. Викладач нагадує студентам мету і завдання заняття, визначає форми роботи на занятті, час на проведення окремих видів роботи, тобто надає заняттю конструктивно прагматичного характеру, зацікавлює аудиторію.

Іноді практичні заняття починають з короткого узагальнення найголовніших науково-теоретичних положень, які повинні слугувати висхідним моментом в роботі студентів. Найчастіше це робить викладач, оскільки визначити найважливіше, точно сформулювати науково-теоретичні положення або охарактеризувати методи роботи студенту не завжди вдається. Однак деколи таке узагальнення доручають робити студентам, заздалегідь попередивши їх про це.

Після узагальнення викладач повинен дати відповіді на окремі теоретичні запитання, які виникли в студентів у процесі підготовки до заняття. Викладач задля уникнення затягування часу може також запропонувати студентам звернутися до підручника, навчального посібника, перенести пояснення на консультацію. Дії викладача залежать від складності питання, наявності літератури.

Після висвітлення теорії питання переходять до власне практичного заняття. Зазвичай з кожної теми лекційного курсу на практичні заняття виносять теми комплексного характеру, які, з одного боку, дають змогу студенту ширше застосувати здобуті знання, а з іншого – підготуватися до самостійного виконання домашнього завдання. Для викладача такі комплексні завдання слугують також способом перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу студентами.

Однак, індивідуалізуючи завдання, викладач має встановити певний середній рівень, який би не лише відповідав завданням вищої школи, а й безперечно зростав від заняття до заняття в міру педагогічної доцільності. При цьому студент повинен відчувати крок за кроком підвищення рівня своєї підготовки. В іншому разі практичні заняття будуть йому нецікавими. Індивідуалізуючи завдання, необхідно зберігати цілісність системи практичних занять, їхній взаємозв'язок і послідовність, розглядати їх як єдине ціле, підпорядковане змісту лекцій. Кожне заняття повинно відображати тематично завершену частину навчальної програми.

Враховуючи, що на підведення підсумків заняття потрібно 3-5 хвилин, викладач може заздалегідь спланувати час на розгляд кожного питання, проблемних завдань, вправ, ситуацій, тобто дотримуватися регламенту, що дисциплінує студентів, привчає до економії часу. Відсутність регламенту руйнує схему заняття та призводить до втрати логіки, взаємозв'язків.

Практичні заняття мають бути різноманітними. Якщо студенти розуміють, що всі їх навчальні можливості вичерпані, то різко знизиться рівень мотивації. Необхідно організовувати практичні заняття так, щоб студенти відчували зростання складності завдань, що зумовлювало б позитивні емоції від власного успіху в навчанні, сприяло б творчому пошуку.

Важливе значення в процесі практичних робіт мають індивідуальний підхід і продуктивне педагогічне спілкування. Студенти повинні отримати можливість розкрити і виявити свої здібності, свій потенціал. Тому при розробленні завдань і плану практичного заняття варто враховувати рівень підготовки та інтереси кожного студента групи, виступаючи в ролі консультанта, не пригнічувати самостійності та ініціативи студентів.

На першому етапі викладач відповідає на запитання, які виникли у студентів у процесі виконання їх домашніх завдань (якщо такі мали місце). Іноді на запитання відповідають спеціально організовані групи студентів. Студент протягом 5-7 хвилин характеризує основні моменти. Це привчає студентів до чіткості і послідовності відповіді. Допущені помилки зразу ж виправляють.

Другий етап може слугувати перевіркою теорії. Студентам може бути запропонована невелику контрольна робота тривалістю 8-10 хвилин. Оцінка за її результатами оголошується на наступному занятті. Проводяться також опитування за визначеними заздалегідь питаннями.

Третій етап триває 2-4 хвилини. Це оголошення завдання наступного практичного заняття.

Четвертий етап є завершенням практичного заняття. Викладач коротко підбиває підсумки заняття.

Активність студентів на практичних заняттях зростає за умови, що їхня діяльність здійснюється в процесі пошуку шляхів додаткового засвоєння теоретичних знань. У них формуються практичні навички і уміння в галузі вирішення прикладних завдань, побудови регресійних моделей, графіків, виконання розрахунково-аналітичних завдань, закріплюються і вдосконалюються вже наявні уміння, розвивається здатність самостійно використовувати весь багаж знань для вдосконалення певних дій тощо.

У навчальному процесі використовують дві форми проведення практичних робіт:

- фронтальна, за якої після викладення на лекції теорії всі студенти групи виконують одночасно одні і ті ж завдання;
- індивідуальна, за якої студенти групи, поділені на мінігрупи, виконують різні за тематикою, змістом і планом практичні завдання.

Оцінки, отримані за окремі практичні заняття, викладач враховує при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни. Оцінювання роботи студентів у процесі заняття сприяє контролю та активізації навчально-пізнавальної діяльності. Кожне заняття доцільно закінчувати коротким висновком і рекомендаціями викладача щодо подальшої роботи. Лише тоді практичні заняття разом з лекціями сприятимуть створенню перспективи в роботі студентів.

Важливе значення для практичних занять має використання активних методів навчання: *неімітаційних* (дискусії, екскурсії, візні заняття), *імітаційних неігрових* (аналіз конкретних ситуацій, вирішення виробничих завдань, розбір документації, дії за інструкцією), *імітаційних ділових, рольових ігор* тощо.

Ефективність практичного заняття значною мірою залежить від вміння викладача володіти увагою студентів, впроваджувати елементи змагальності між ними, здійснювати диференційований підхід при підборі груп для спільної діяльності на практичних заняттях, забезпечувати пряме керівництво (планування, спеціальне моделювання завдань, контроль) і опосередковане (вплив на мотиви, установки, цілі студента).

8.4. Засоби сучасного вузівського навчання. Болонський процес та форми організації контролю знань економічних дисциплін

Модернізація системи вищої освіти потребує запровадження новітніх форм викладання дисциплін, використання сучасних інтерактивних технологій навчання, урізноманітнення форм та методів навчального процесу, що передбачає загалом якісну трансформацію методики навчання. На думку фахівців, некоректним є твердження, що така трансформація можлива лише шляхом використання новітніх інформаційних засобів та мультимедійних технологій. Такий підхід звужує увесь спектр можливостей використання ефективних методів навчання, які забезпечують якісну підготовку майбутніх фахівців. Не заперечуючи загального мейнстріму у застосуванні новітніх освітніх технологій навчання з використанням сучасної комп'ютерної техніки, доцільно зазначити, що напрацьований досвід світової та національної систем вищої освіти беззаперечно довів ефективність інтерактивних методів навчання. Використання методів активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів сприяє впровадженню у дидактичний процес технології особистісно-орієнтованого навчання та забезпечує особистісну спрямованість навчального процесу.

Інтерактивним (з англ. interactive learning – стихійне / спеціально організоване навчання) є навчання студентів, спрямоване на активізацію пізнавальної діяльності за допомогою організації їх спілкування між собою, з викладачем, між групами, що спрямоване на розв'язання спільної навчальної проблеми. Тобто, це навчання, яке побудоване на взаємодії або співнавчання, чи взаємонавчання. Принципами інтерактивного навчання є:

а) безпосередня участь кожного студента під час обговорення питань на занятті, що зобов'язує викладача зробити кожного активним шукачем шляхів і засобів розв'язання тієї чи іншої проблеми;

б) взаємне інформаційне, духовне збагачення: навчальний процес необхідно організувати у такий спосіб, щоб його учасники мали змогу обмінятися отриманою інформацією, досвідом;

в) особистісно зорієнтоване навчання.

Інтерактивне навчання передбачає, що ефективний навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх його учасників – тобто студент і викладач є рівнозначними суб'єктами процесу, що спільно рефлексують щодо їхніх знань, умінь, досягнень тощо. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення поставленої проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Інтерактивне навчання розширює пізнавальні можливості студентів у здобутті, аналізі та застосуванні інформації, а також є базою формування умінь і навичок у майбутній професійній діяльності. Студенти навчаються ухвалювати важливі рішення, мають можливість спілкуватися та розвивати професійні вміння і навички. У них з'являється глибока внутрішня мотивація. Під час інтерактивного заняття студент відчуває себе не об'єктом процесу навчання, а суб'єктом, який набуває знання. Це зумовлює внутрішню мотивацію до навчання, що сприяє його ефективності. Завдяки ефекту новизни та оригінальності інтерактивних методів, за умови правильної їх організації, зростає зацікавленість студентів процесом навчання.

Сильною стороною інтерактивних методів навчання є, насамперед, «ККД» процесу засвоєння інформації. За даними американських вчених, під час лекції студент засвоює лише 5% матеріалу, читання – 10%, роботи з відео/аудіо- матеріалами – 20%, демонстрації – 30%, у ході дискусії – 50%, під час практики – 75%, а коли студент навчає інших чи відразу застосовує знання – 90%. Виходячи з цих даних, відносно пасивні методи навчання (коли студент виключно засвоює та відтворює інформацію) у 5-10 разів є менш ефективними, ніж інтерактивні.

У педагогічному процесі вищої школи застосовуються різні форми організації навчання, виховання та розвитку студентів. Основною і необхідною формою навчання є, насамперед, лекції, які покликані підвищувати науковий рівень підготовки, сприяти системності і рівномірності роботи упродовж семестру. Тому важливо знайти методи, які б підвищували ефективність лекцій, а саме: короткі інтерактивні вклучення в лекційний процес, за допомогою яких студенти зможуть проявити різні види активності. Методами, що підвищують ефективність лекцій, є дискусії, бесіди, «мозковий штурм» (особливоактуальний під час вивчення нових понять, категорій). В ході «мозкового штурму» студентам пропонується навести будь-які асоціації, що виникають у зв'язку з новим поняттям. Запропоновані асоціації записуються на дошці, після чого аналізуються, систематизуються, за необхідності коригуються і оформлюються у вигляді визначення тієї чи іншої категорії. *Дискусія* під час лекції передбачає необхідність визначення заздалегідь викладачем мети її організації на занятті, місця в структурі лекції та тривалості, формулювання питання, а підсумкове узагальнення повинно стати «перехідним містком» для подальшого викладу матеріалу лекції.

Використання *бесіди* на лекції дозволяє нівелювати монотонність навчання, активізує мислення, підвищує інтерес до навчання. Уможливорює проведення бесіди під час лекції застосування методу так званої «лекції з

пропусками». На початковому етапі студенти ознайомлюються з опорним конспектом лекції, завданнями, що пропонуються для самостійного виконання. На лекції викладачем організовується активне обговорення питань, студенти мають можливість виступу з доповненнями. Студенти вносять примітки в опорному конспекті, отримують відповідь від викладача на питання, які виникли у процесі підготовки до лекції.

Значно більші можливості для використання інтерактивних методів мають *практичні заняття*. Під час проведення традиційного практичного заняття студент, зазвичай, відповідає на підготовлене питання, заглядаючи до конспекту. Таким чином, ефективність семінару знижується – опитати вдається не більше 3-5 студентів, ще 3-5 можуть щось доповнити. Це призводить до формалізму, пасивності основної частини академічної групи. Одним із різновидів інтерактивного практичного заняття може бути заняття за принципом «питання-відповідь». Викладач ставить питання нерепродуктивного характеру, формулюючи їх таким чином, щоб студенти не мали змоги дати відповідь, користуючись цитатами з конспекту або підручника.

Досить актуальним при викладанні економічних дисциплін є застосування *методу «Case Studies»*. Через те, що методика «Case Studies» вперше була розроблена на початку ХХ ст. в Гарвардській Школі Бізнесу, її називають також гарвардським методом. У період з 1909 по 1919 роки навчання там відбувалося за схемою, коли учнів-практиків просили викласти конкретну ситуацію чи проблему, а потім здійснити її аналіз і сформулювати відповідні рекомендації. У 1920 році (після видання збірника кейсів деканом Діном Донхменом) був здійснений перехід усієї системи навчання менеджменту в Гарвардській Школі на методику «Case Studies». Підбірки кейсів були також опубліковані в 1925 році в «Звітах Гарвардського університету про бізнес». Вже в 1932 році програма МВА (Master of Business Administration) включала як обов'язкові дисципліни – маркетинг, промислове керування, фінанси, бухгалтерський облік і статистику. Практично із усіх цих курсів розбиралися відповідні кейси. Гарвардська Школа Бізнесу і сьогодні зберігає пріоритетне значення «Case Studies» в навчанні бізнесу, виділяючи майже 90% навчального часу на розбір конкретних кейсів – викладачі пишуть у рік по 600 високоякісних кейсів. Викладачі з Європи активно переймають специфіку кейс-освіти. Наприкінці 1990-х років викладачі з України також почали проходити стажування у західних бізнес-школах з метою навчання викладанню за методом «Case Studies».

«Case Studies» (метод конкретних ситуацій – МКС / ситуаційне навчання) – це спеціальна методика навчання, яка передбачає використання конкретних ситуацій (випадків з практики) з певного розділу чи теми навчального курсу для сумісного розбору, обговорення та прийняття рішення. Отже, робота з «Case Studies» передбачає аналіз конкретних бізнес-ситуацій за певним сценарієм, який включає і самостійну роботу студентів, і «мозковий штурм» в межах малої групи, і публічний виступ з презентацією та захистом висунутого рішення. Основні етапи «Case Studies» такі:

- вступне слово викладача;
- формування малих груп;
- робота в складі малої групи;
- презентація спікерами вироблених рішень;
- запитання до спікерів;
- загальна дискусія;
- заключне слово викладача;
- підведення підсумків.

Кейс-метод переслідує мету максимально активізувати кожного студента і залучити його до процесу аналізу ситуації і прийняття рішень. Тому академічна група студентів поділяється на таку кількість малих груп, щоб їх чисельність становила 3-5 осіб. Кожна команда обирає спікера, відповідальність якого полягає в організації роботи малої групи, розподілі питань між учасниками і прийнятті рішення. Після завершення роботи спікер робить доповідь у межах 10 хвилин про результати роботи своєї групи.

Безпосередню роботу з кейсом можна організувати двома способами:

а) кожна мікрогрупа виконує різні теми з одного розділу упродовж практичного заняття;

б) усі мікрогрупи працюють одночасно над одним і тим же розділом (темою) кейса, конкуруючи між собою в пошуку оптимального рішення.

Таким чином, використання в економічній освіті методу «Case Studies» розвиває у студента такі якості, як ініціативність, творчий підхід до розв'язання проблем, готовність до дії в різних умовах та вміння гнучко реагувати на них. Все це вкрай необхідне для майбутніх економістів.

Інтерактивні методи навчання слугують органічним і суттєвим доповненням класичних методів. Застосування вищезазначених форм роботи як під час лекційних, так і практичних занять, сприяє підвищенню результатів навчальної діяльності завдяки активізації продуктивного мислення студентів та здійснення оперативного зворотного зв'язку.

Болонський процес започаткований 19 червня 1999 року представниками 29 країн. Він втілює стратегічний напрямок розвитку Європи з метою створення загальноєвропейського простору вищої освіти. Приєднавшись до участі в Болонському процесі 19 травня 2005 року в Норвегії, Україна зобов'язалася внести відповідні зміни в національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти. Нині до Болонського процесу приєдналися 47 країн Європи.

Базові засади Болонської декларації:

- трирівнева система вищої освіти (бакалавр, магістр і доктор наук - на відміну від сьогоденішньої системи бакалавра, спеціаліста, магістра, кандидата наук і доктора наук);

- застосування академічних перевідних кредитів ECTS;
- європейський додаток до диплома;
- сприяння мобільності студентів, викладачів і науковців;
- створення єдиного європейського дослідницького простору;

- контроль за якістю вищої освіти тощо.

Болонська система передбачає реалізацію низки стратегічних завдань:

- досягнення високого інтелектуального та духовного рівня самореалізації особистості;

- масштабна підготовка висококваліфікованої робочої сили;

- ефективний розвиток людського капіталу;

- забезпечення високої конкурентоспроможності країни та формування інноваційної моделі економічного розвитку, що повинно забезпечити європейський рівень добробуту та соціального захисту громадян.

В контексті Болонського процесу в системі української вищої освіти існують важливі проблеми, а саме:

- велика кількість вишів, надлишкова кількість напрямів і спеціальностей

(у системах вищої освіти провідних країн їх у 4-5 разів менше);

- тенденція до погіршення якості вищої освіти;

- недостатня співпраця між сферою освіти і ринком праці;

- рівень автономії вітчизняних вишів значно нижчий від європейського;

- проблема хабарництва;

- відсутність достатньої мобільності студентів (у більшості з них немає можливості вчитися за кордоном, хоча понад чверть наших студентів мали б здобувати знання в інших країнах);

- викладачі вишів зазвичай працюють з невстигаючими студентами, а натомість мають приділяти більше уваги молодим людям, які прагнуть знань.

Відповідно до Болонської декларації в системі української вищої освіти запроваджена кредитно-модульна система організації навчального процесу (КМСОНП) – модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні модульних технологій навчання та залікових освітніх одиниць (залікових кредитів). Суть КМСОНП в тому, що формування індивідуального навчального плану студента здійснюється на підставі відповідно сформованого переліку змістових модулів (навчальних дисциплін), пов'язаних структурно-логічною схемою підготовки, яка відображена в навчальному плані галузі знань – спеціальності – ОП. На кожний навчальний рік формується робочий індивідуальний навчальний план студента.

Заліковий кредит – це одиниця виміру навчального навантаження, необхідного для засвоєння змістових модулів або блоку змістових модулів; заліковий кредит складає 36 годин усіх видів навчального навантаження, окрім державної атестації.

Модуль – це задокументована завершена частина освітньої програми (навчальної дисципліни, практики, державної атестації), що реалізується відповідними формами навчального процесу; обсяг модуля визначається у залікових кредитах.

Змістовий модуль – це логічно завершена частина теоретичного та практичного навчального матеріалу, яка відповідає певному об'єкту вивчення; змістові модулі формують розділи навчальної дисципліни; навчальна дисципліна

формується як сукупність тісно пов'язаних між собою блоків змістових модулів, передбачених для засвоєння упродовж відведеного періоду навчання.

Метою КМСОНП – підвищення якості вищої освіти майбутніх фахівців і забезпечення на цій основі конкурентоспроможності випускників та престижу української вищої освіти у світовому освітньому просторі.

Основними завданнями КМСОНП є:

- адаптація ідей ECTS до системи вищої освіти України для забезпечення мобільності студентів у процесі навчання та гнучкості професійної підготовки майбутніх фахівців, враховуючи швидкозмінні вимоги національного та міжнародного ринків праці;

- забезпечення можливості навчання студентів за індивідуальною варіативною частиною освітньо-професійної програми, що сформована на вимогу замовників і побажання студента та сприяє його саморозвитку і адаптації до життя у вільному демократичному суспільстві;

- стимулювання учасників навчального процесу для досягнення високої якості вищої освіти;

- нормування порядку надання можливості студенту отримати професійні кваліфікації відповідно до вимог сучасного ринку праці;

- розвиток позитивних багаторічних надбань вітчизняної вищої освіти у процесі її інтегрування до Європейського освітнього простору.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С. К., Зінченко В. М. Кривий Ріг, 2019. 130 с.
2. Бабайлов В. К. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Харків. нац. автомоб.-дорож. ун-т. 2019. 148 с.
3. Гривківська, О. В., Відоменко, О. І., Аренович, І. М., & Аренович, Б. М. (2023). Інтерактивні методи у методиці викладання економічних дисциплін. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*, 21(2(51)), 21-29.
4. Дубницький В. І., Науменко Н. Ю., Федулова С. О. Методологія наукових досліджень в інформаційній економіці: навч. посіб. / заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Дубинського В. І.; Держ. ВНЗ «Укр. держ. хім.-технол. ун-т». Дніпро: ДВНЗ УДХТУ, 2019. 443 с.
5. Свтушенко М., Хижняк М. Методологія та організація наукових досліджень. Навчальний посібник. К. : ЦУЛ, 2019. 350 с.
6. Кизим М. О., Дороніна М. С., Хаустова В. Є. Методологія і технологія наукових досліджень. Економічні науки (у схемах, визначеннях, прикладах) : навч. посіб. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2022. 56 с.
7. Конверський А. Основи методології та організації наукових досліджень. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 350 с.
8. Корягін М. В., Чік М. Ю. Основи наукових досліджень. Навч. посібник 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Алерта, 2019. 492 с.
9. Краус Н. М., Нікіфоров П. О., Краус К. М., Осецький В. Л. Методика викладання фахових дисциплін: навчальний посібник. К. : Агра Медіа Груп, 2020. 205 с.
10. Мартинюк О. М. Академічне письмо (конспект лекцій): навчально-методичне видання. Луцьк : Вежа, 2021. 48 с.
11. Методичні матеріали щодо мовних особливостей написання наукових статей в Україні та за її межами. Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет, 2021. 39 с.
12. Найдьонов І. М. Викладання фінансово-економічних дисциплін. Методика, технологія, управління. К. : ЦУЛ, 2022. 432 с.
13. Носачова Ю., Іваненко О., Радовенчик Я. Основи наукових досліджень. К. : Кондор, 2020. 132 с.
14. Рядинська І. А. Інноваційні методи викладання при вивченні економічних дисциплін у закладах вищої освіти України. *Бізнес Інформ*. 2021. №1. С. 134-138.
15. Crespo R. F. *The Nature and Method of Economic Sciences. Evidence, Causality, and Ends*. London: Routledge, 2020. 202 p.

16. Darwish, Mahmoud Ahmed (2022). Methodology of Scientific Research and its Modern Divisions According to Withney, Marquis, Good and Scates, and Van Dalen. *International Journal of Cultural Inheritance & Social Sciences (IJCISS)*. Vol. 4 Issue 7, P. 65-85.
17. C. George. Research Methodology and Scientific Writing. 2nd Edition : Springer Cham, 2022. 620 p. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-64865-7#book-header>

Навчально-методичне видання

*Козюк Віктор Валерійович,
Шиманська Оксана Петрівна*

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**Опорний конспект лекцій
з дисципліни**

для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальності 051 Економіка

Підписано до друку 29 серпня 2023 р.
Формат 60x90/8. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Ум.-друк. арк. 4,65. Обл.-вид. арк. 5,41.
Зам № 057-23. Тираж 60 прим.

Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11а, м. Тернопіль, 46009

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.*